RASA BALOČKAITĖ

(POST)KOLONIALIZMAS VIDURIO IR RYTŲ EUROPOJE

Mokymo priemonė

Vytauto Didžiojo universitetas
Kaunas, 2010

Recenzentas: prof. dr. Gintautas Mažeikis

Apsvarstyta ir rekomenduota spausdinti Vytauto Didžiojo universiteto Politikos mokslų ir diplomatijos fakulteto tarybos posėdyje 2010-06-10 (protokolo Nr. 33).

ISBN 978-9955-12-585-3

© Vytauto Didžiojo universitetas, 2010
© Rasa Baločkaitė, 2010

TURINYS

Įvadas 5

1. Vidurio ir Rytų Europa: skirtingos orientalizmo versijos 12
2. Carinė Rusija – kolonija ar kolonistė? 18
3. Sovietinė imperija – alternatyvus kolonializmo modelis? 24
4. Kolonijinis subjektas ir pasipriešinimo strategijos 32
5. Sovietinis kolonializmas – kieno kolonializmas? 38
6. Kolonijinio išsivadavimo formos 44
7. Postkomunizmas, postkolonializmas ir postmodernizmas 50

Literatūra 58

Su savo armijomis, su savo skanduotėmis apie civilizuojančią misiją bei savo teritoriniais nukariavimais Sovietų Sąjunga buvo paskutinė iš didžiųjų, senamadiškų globalių imperijų. Sovietų Sąjungos ideologija, kurią apibendrintai išreiškia homo sovieticus koncepcija, vaidino lygiai tą patį vaidmenį, kurį kadaise krikščionybė, europocentristinis mąstymas ir racionalumas atliko siekiant Anglijos, Ispanijos ir Prancūzijos imperinių interesų (Racevski, 2006: 172).

ĮVADAS

Kolonizacijos terminas vartojamas socialiniuose moksluose, siekiant pabrėžti sutartinius, ilgalaikius galios santykius – teigiama, jog šiandieninėse visuomenėse „sistema kolonizuoja gyvenamąjį pasaulį“, biurokratinis valstybės aparatas, popkultūros ir šou verslo industrijos suvaržo, paralyžiuoja žmonių gyvenimus, padaro juos bejėgius sistemos atžvilgiu, lemia jų antrarūšiškumą (angl. *secondariness*), lyginant su žavių ir drąsių šou verslo atstovų pasauliu, ir leidžia klestėti (post)kolonijinėms fantazijoms ir troškimams; (post)kolonijinė metafizika – tikrasis, autentiškas gyvenimas yra kažkur kitur, o siekiant jį patirti, iš imperijos pakraščių veržiamasi į metropoliją, centrą.

- Eugene'as Weberis kolonizacijos terminą taikė savo studijoje *Peasants into Frenchmen: The Modernization of Rural France, 1870–1914* (1976), kalbėdamas apie centralizuotos Prancūzijos valstybės susikūrimą. Jo teigimu, Prancūzijos vizija buvo elitų projektas, kurio įgyvendinimui (visuotinis švietimas, sunorminta bendra prancūzų kalba) regionų valstiečiai nepritarė ir netgi priešinosi. Anot jo, kolonizacijos sąvokos taikymas leistų geriau suvokti ir apibūdinti šį procesą.

- Thomasas L. McPhailas savo knygoje *Electronic Colonialism: The Future of International Broadcasting and Communication* (1981) teigia, jog informacinėje visuomenėje didžioji dalis pasauliniame žiniatinklyje pateikiamos medžiagos (tekstų, filmų, vaizdo ir garso įrašų) yra sukurti būtent anglų kalba Vakarų Europos ir (arba) Šiaurės Amerikos šalyse. Taip pat autorius tvirtina, kad Vakarų kultūra ir civilizacija išgyvena tam tikrą neokolonijinę ekspansiją, eksportuodama savo kalbą, kultūrą, gyvenimo būdo modelius, vertybes bei prekes.

- Jurgenas Habermasas knygoje *The Theory of Communicative Action* (1984) kolonizacijos terminą vartoja siekdamas paaiškinti, kaip instrumentinis racionalumas, biurokratinės organizacijos bei

rinkos jėgos įsiveržia į žmogaus gyvenimą, transformuoja jo egzistenciją ir asmenybę.

Gentys ir žmonių grupės visada judėjo, migravo – dėl ekonominių priežasčių, gamtinių katastrofų, išeikvotų išteklių, tautinio arba religinio persekiojimo. Ella Shohat savo straipsnyje *Pastabos apie postkolonialumą* (1992) pabrėžia, jog sunku būtų rasti teritoriją ar valstybę, kuri pati niekada nebūtų buvusi kolonizuota arba nebūtų vykdžiusi koloninės politikos kitų teritorijų ar valstybių atžvilgiu. E. Shohat straipsnyje išvardijamos kone visos pasaulio šalys, išskyrus vadinamąjį Antrąjį pasaulį – tai buvusi Sovietų Sąjunga, jos įtakos sferos ir Kinija.

Oksfordo anglų kalbos žodyne kolonija apibrėžiama kaip „gyvenvietė naujoje šalyje… grupė žmonių, kurie apsigyvena naujoje vietovėje bei suformuoja bendruomenę, kuri yra arba pavaldi motininei valstybei, arba kitaip su ja susijusi, bendruomenę, kurią sudaro pirmieji persikėlę gyventojai bei jų palikuonys, – tol, kol yra išlaikomas ryšys su motinine valstybe“ (cit. Loomba, 2009: 6). Kaip pažymi knygos autorė, ironiška, bet apibrėžime nėra jokios, nė menkiausios nuorodos į vietos gyventojus, t. y. žmones, kurie jau gyveno ten, prieš atvykstant kolonistams.

Apibrėžiant ir suvokiant kolonializmą, esminis dalykas yra vietos gyventojų antrarūšiškumas – net pačiame apibrėžime jie nelaikomi vertais paminėti. Kolonializmą nuo okupacijos iš esmės skiria tai, kad kolonijinės teritorijos įsisavinamos be didesnio pasipriešinimo ar pastangų – čia tiesiog atsikraustoma ir apsigyvenama. Kaip kolonijinė valdžia yra įtvirtinama? Jurgenas Osterhammelis nurodo, kad jokia kolonija niekuomet nebuvo staigios karinės invazijos ir atakos rezultatas, išskyrus Korteso nukariavimus Actekų imperijoje. Remdamasis Donaldo W. Meiningo darbais, jis išskiria tokius kolonizuojamos teritorijos įsisavinimo etapus: atrandama nežinoma žemė, renkami pakrantės ištekliai, užmezgami mainai su vietos populiacija, vykdomi kariniai antpuoliai ir apiplėšimai, įtvirtinami kariniai postai, atsikrausto pirmieji civiliai imigrantai, formuojasi kolonistų bendruomenė ir galiausiai išsivysto visas kolonijinis valdymo ir kontrolės aparatas (Osterhammel, 2005: 41).

Kolonija – atvykėlių gyvenvietė – žinoma dar iš antikos laikų, kai Viduržemio jūros valstybės steigdavo savo karinius postus bei gyvenvietes aplinkinėse teritorijose. Pasak Gitos Itonwanos Welch, „kolonializmas, pagal apibrėžimą, yra tokia institucinė forma, per kurią viena tauta

išnaudoja kitos tautos turtus bei darbo jėgą ir savanaudiškais tikslais stabdo tos tautos socialinį, ekonominį ir politinį vystymąsi. Šiai sistemai yra būdinga kolonizuotas tautas laikyti nevisavertėmis, necivilizuotomis ir primityviomis" (Welch, 1987: 157). J. Osterhammelis (2005) siūlo atskirti *kolonizaciją* kaip procesą, kurio metu įgyjamos, įsisavinamos ir apgyvendinamos naujos teritorijos, *koloniją* kaip sociopolitinės organizacijos tipą ir *kolonializmą* kaip dominavimo struktūrą.

Kolonializmo ir postkolonializmo studijos sunkiai formalizuojamos. J. Osterhammelis, bandydamas datuoti kolonializmo epochos pradžią ir pabaigą, pateikia tokį pavyzdį: olandai 1619 metais Indonezijoje įsteigė Bataviją (Džakartą), o prancūzų kolonistai 1912 metais paskelbė Maroką savo protektoratu (Osterhammel, 2005: 27). Todėl klausimas, kur prasideda ir baigiasi (chronologiškai ir geografiškai) kolonializmo ir postkolonializmo ribos, neturi atsakymo.

Klasikine, moderniąja prasme kolonializmas suprantamas kaip XVI–XX amžių Europos šalių ekonominė ir karinė ekspansija į užjūrio kolonijas. Šitas kolonializmo projektas buvo glaudžiai susijęs su besiformuojančio kapitalizmo plėtra, ekonomine ekspansija, paskatomis prekiauti, importuoti, parduoti, ieškoti naujų rinkų, žaliavų ir darbo jėgos. Kolonializmas, kaip jis suprantamas bendrąja, populiariąja prasme, datuojamas nuo Amerikos atradimo ir užkariavimo 1520 metais iki XX amžiaus antrosios pusės, kai buvusios kolonijos masiškai įgavo politinę autonomiją.

Anot J. Osterhammelio (2005), egzistuoja skirtingi kolonijų tipai: tai yra grobuoniškosios kolonijos, kurių pirminis tikslas – ekonominė eksploatacija ir pasipelnymas, kariniai anklavai ir gyvenamosios kolonijos. Būtent šios, gyvenamosios, kolonijos yra pačios reikšmingiausios kolonializmo istorijoje. Jos savo ruožtu skirstomos į tokius tipus:

- Naujosios Anglijos tipo kolonijos: vietiniai gyventojai yra iškeldinami arba tiesiog išnaikinami, kuriamos naujos angliško tipo gyvenvietės, atkartojamas motininės šalies gyvenimo būdas ir t. t. Tokio tipo kolonijomis laikytinos Jungtinės Amerikos Valstijos, Kanada ir Australija.
- Afrikietiškojo tipo kolonijos: vietiniai gyventojai subordinuojami, vykdoma atskirties politika, tačiau kolonistai išlieka priklausomi nuo jų darbo. Tokio tipo kolonijomis laikytinos Afrika, Indija ir kt.

- Karibų regiono tipo kolonijos: vietiniai gyventojai išnaikinami (dėl įvairių priežasčių – karo, ligų, alkoholio, sugriautos socialinės organizacijos), išstumiami į rezervatus, iš kitų regionų vežami vergai kaip darbo jėga plantacijose.

Kolonializmo ir postkolonializmo teorijoje dažniausiai kalbama apie antrojo tipo kolonijas, tuos atvejus, kai kolonizuotos visuomenės išlaiko savo kalbą, kultūrą, socialinės organizacijos formas, vietinius elitus, geba apmąstyti ir teoretizuoti savo pačių santykį su praeitimi bei su kolonistu; t. y. kolonializmo ir postkolonializmo teoriją domina tie atvejai, kai pavaldusis, kolonizuotasis subjektas dar egzistuoja ir geba kalbėti apie savo patirtis. Tos patirtys, nepaisant konteksto skirtumų, yra panašios. Davidas Chioni Moore'as taip aprašo tipišką kolonializmo atvejį Afrikoje į pietus nuo Sacharos:

> *Prieš atvykstant europiečiams, Afrikos regionas į pietus nuo Sacharos pasižymėjo istoriškai turtingomis, įvairiomis kultūromis, turėjo ilgą, nepriklausomą istorijos laikotarpį, nors ir draskomą vidinių kovų ir prieštaravimų. Prasidėjus kolonizacijai ir atsiradus imperinei kontrolei, vietinė vyriausybė ir istoriškai susiformavusios politinės organizacijos struktūros yra pakeičiamos marionetinėmis vyriausybėmis arba atvirai kontroliuojamos. Mokymo programos transformuojamos, privilegijuojant kolonisto kalbą ir istoriją, perrašomos žvelgiant iš imperijos perspektyvos. Senosios religinės praktikos ir tradicijos nuslopinamos, pakeičiamos arba kita religija, arba tiesiog ateistine ideologija. Kolonizuotos sritys tampa kolonizatoriaus feodais. Ekonominiai ryšiai palaikomi tik su valstybe koloniste arba, geriausiu atveju, tik per ją. Gamyba organizuojama taip, kad atitiktų politiškai dominuojančios valstybės, o ne vietinių bendruomenių interesus. (...) Charakteringas kolonizuotos visuomenės bruožas yra kultūrinė stagnacija (Moore, 2006: 15–16).*

Kolonijinė ideologija rėmėsi švietėjiška, misionieriška misija – kolonijinis subjektas suvokiamas kaip kitoks ir kitas, specifinis, keistas, šališkas, ypatingas, nevisavertis, netobulas, neracionalus, necivilizuotas. Tautos buvo kolonizuojamos, pabrėžiant jų „primityvumą" ir priešinant jas „civilizuotiems" Vakarams. Kuriami mimetiniai valstybių ir valstybingumo modeliai, kopijuojamos švietimo sistemos, įdiegiama kolonisto kalba kaip bendrinė kalba (prancūzų, anglų), nacionalinė kultūra yra suvokiama kaip *prietaras*. Švietimo laikotarpis išrikiavo visuomenes evoliucinėje skalėje nuo „barbariškų" iki „išsivysčiusių" (Hall, 2003: 239). „Courvier

laikė juodaodžius‚beždžionių gentimi‘, Hėgelis teigė, jog Afrika nėra‚istorinio pasaulio dalis... čia nėra matomas joks vystymasis, joks veiksmas‘. XIX amžiuje, vykstant Afrikos kolonizacijai, Afrika buvo laikoma istoriškai apleistu, likimo valiai paliktu kontinentu... stabų šalimi, apgyvendinta kanibalų, dervišų ir raganių“ (McClintock, 1995: 41). Kaip postkolonijiniu laikotarpiu įvardijo Dipeshas Chakrabarty (2000), kolonizuotieji buvo dar-ne-visai žmonės, įstumti į „įsivaizduojamą istorijos laukiamąjį“.

Europocentristinės istorijos pagrindinės binarinės opozicijos[1]

Centro charakteristikos	**Periferijos charakteristikos**
Išradingumas, inovacijos	Imitavimas
Racionalumas, intelektas	Iracionalumas, emocijos, instinktai
Abstraktus mąstymas	Konkretus mąstymas
Teorinis mąstymas	Praktinė nuovoka
Mintis	Kūnas
Disciplina	Spontaniškumas
Branda	Vaikystė, vaikiškumas
Protas	Beprotybė
Mokslas	Stagnacija

Po Antrojo pasaulinio karo, 1940–1960 metais, pasaulyje prasidėjo intensyvūs dekolonizacijos procesai. Būtent 1952 metais pirmąkart paminima Trečiojo pasaulio kategorija – ją pasiūlė ir į viešąjį diskursą įvedė prancūzų istorikas Alfredas Sauvy savo straipsnyje, kalbėdamas apie Vidurio Rytų, Pietų Azijos, Centrinės bei Pietų Amerikos šalis, Afriką ir Okeaniją, t. y. tuos regionus, kurie nepriklausė nei kapitalistiniam NATO blokui, nei sovietinei sistemai, šalys, kurios, A. Sauvy apibūdinimu, dar tik ruošiasi kažkuo tapti. D. Ch. Moore’as apie tą laikotarpį rašo:

> *(...) nepriklausomybės laikotarpis ateina beveik vienu metu visose Afrikos šalyse. (...) Nenuostabu, kad naujai susikūrusios nepriklausomos Afrikos valstybės yra nepasirengusios savivaldai. Jų pačių kadaise turtingos politinės*

[1] Bakic-Hayden, M., Hayden, Robert M. (1992). Orientalist Variations on the Theme ‘Balkans’: Symbolic Geography in Recent Yugoslav Cultural Politics. *Slavic Review*, 51, no. 1, p. 1.

tradicijos buvo sužlugdytos, o piliečiai, turintys valdymo patirties, dažniausiai yra „susitepę" kolonijiniu bendradarbiavimu. (...) Kai kuriose vietovėse įsigali korupcija, kyšininkavimas, vis labiau ignoruojamos teisės normos (...), kitose – formuojasi diktatūros, dažnai besiremiančios kolonijinio režimo patirtimi. Taigi, išsisklaidžius pradinei euforijai, apima nusivylimas, kylantis iš to, ką Neilas Lazarusas pavadino Afrikos „preliminariai pervertintu emancipaciniu potencialu". Atrodo, nei žlugusi imperija, nei išorinės alternatyvos, nei vietinis elitas nemato jokios išeities (Moore, 2006: 15–16).

Esant silpnai išsivadavusių kolonijų savivaldai ir valstybingumui, valstybės (buvusios kolonistės) dažnai išlaiko savo įtakos sferas. Vis dažniau kalbama apie neformalias kolonijines imperijas: pasak daugelio autorių, postkolonijiniame pasaulyje išlaikomi tie patys galios santykiai, tik jiems suteikta kita forma. Nors formalusis kolonijinis valdymas (angl. *colonial rule*) nebeegzistuoja, o buvusios kolonijos paskelbė nepriklausomybę ir įgijo suverenios valstybės statusą, buvusiems kolonizatoriams lojalūs politiniai elitai (dažnai išsilavinimą įgiję metropolyje), politiniai žaidimai ir nelygiaverčiai ekonominiai susitarimai užtikrina valstybės tolesnį išliekimą toje pačioje įtakos sferoje.

Michaelas Doyle'as teigia: „Imperija yra santykis, nesvarbu – formalus ar neformalus, kuriame viena valstybė efektyviai kontroliuoja kitos politinės bendruomenės politinį suverenumą" (Doyle, 1986: 45). Henry F. Carey ir Rafalas Raciborskis taip pat pabrėžia, kad „ideologine prasme kolonija yra didžiųjų politinių galių valstybė klientė, nesvarbu, turinti savo teritorinę autonomiją ar ne (...). Mes galime teigti, jog imperializmas yra globali dominavimo sistema, kuriai nebūtinai reikalingos kolonijos (Jungtinės Valstijos galėtų būti tipiškas pavyzdys)" (Carey, Raciborski, 2004: 199, 206).

Postkolonializmo studijų atsiranda praėjus apytikriai porai dešimtmečių po politinės nepriklausomybės įgijimo, kai, išblėsus išsivadavimo euforijai, imami kelti kolektyvinės tapatybės, santykio su praeitimi, santykio su Vakarais, socialinės ir politinės organizacijos bei kiti klausimai. Postkolonializmo tematika visų pirma įsigalėjo literatūros studijų srityje, kai buvusios kolonijos būtent per grožinę literatūrą bandė permąstyti ir perteikti savo patirtį; klasikiniu šios krypties veikalu laikoma Billo Ashcrofto, Garetho Griffithso, Hellen Tiffin sudarytas rinkinys *The Empire Writes Back: Theory and Practice in Post-Colonial Literatures* (1989).

Šiandien postkolonializmo studijos apima platų temų bei teorinių vertinimų spektrą, jose kritiškai permąstomos ir įvertinamos įvairios dominavimo formos, žinojimo, politinės ir kultūrinės galios problemos. Postkolonializmo studijos seniai nebetapatinamos tik su literatūra ir įsitvirtina įvairiose disciplinose, tokiose kaip istorija, politikos mokslai, sociologija, filosofija, archeologija ir kt.

Postkolonializmo terminas vartojamas visų pirma siekiant nusakyti Trečiojo pasaulio, ne Vakarų, arba įvardyti buvusių Vakarų šalių kolonijų visuomenes bei kultūras, apeinant Rusijos ir Sovietų Sąjungos kolonijinę politiką bei kolonijinės ekspansijos projektus. Anot kai kurių autorių, per postkolonializmo studijas Vakarai ir jų buvusios kolonijos apmąsto savo santykius vieni su kitais; postkolonializmo studijos išlieka iš esmės europocentristinės, ir būtent dėl šios priežasties vengiama Rusijos kolonializmo tematikos. Vienas pirmųjų žingsnių, pradedant taikyti postkolonializmo teoriją Baltijos šalių kontekste, yra Violetos Kelertas sudaryta knyga *Baltic Postcolonialisms*. Knygoje Lietuvos visuomenės bei kultūros būklę postkolonializmo teorijų kontekste nagrinėja Violeta Kelertas, Almantas Samalavičius, Arūnas Sverdiolas, Vytautas Rubavičius ir kt.

Klausimai

1. Kuo skiriasi kolonializmas ir okupacija?
2. Kaip apibūdintumėte koloniją, kolonizaciją ir kolonializmą?
3. Kokiuose kontekstuose dar vartojama *kolonializmo* sąvoka?
4. Kokios yra chronologinės kolonializmo periodo ribos?
5. Kas laikoma klasikiniu kolonializmo projektu?
6. Kokios yra pagrindinės metropolijos ir kolonijos charakteristikos europocentristinėje istoriografijoje?
7. Kuriame dešimtmetyje vyko masiniai dekolonizacijos procesai?
8. Kokios yra tipiškos postkolonijinio laikotarpio problemos?

1. VIDURIO IR RYTŲ EUROPA: SKIRTINGOS ORIENTALIZMO VERSIJOS

Klasikiniu kolonializmo studijų veikalu laikomas Edwardo Saido *Orientalizmas* (1978). Knygoje imamasi ambicingo uždavinio ir tam tikra prasme emancipacinės politikos – remiantis įvairiais Vakarų šalių mokslininkų, rašytojų, keliautojų ir valstybininkų tekstais, parodoma, kaip per įvairias diskursyvines praktikas „Rytai", kaip kategorija, yra ne tik atrandami, bet ir socialiai konstruojamas paslaptingo, keisto, iracionalaus, smurtingo, vaikiško, infantilaus, nebrandaus „Oriento" paveikslas. Konstruojant Orientą kaip vientisą ir homogenišką kategoriją, nėra girdimi pačių Rytų šalių gyventojų balsai. Kaip pabrėžia E. Saidas, Orientas, kaip diskursyvinė kategorija, buvo iš esmės britų ir prancūzų intelektualinis vaizduotės produktas. Per įvairias diskursyvines praktikas (rašymas, kalbėjimas, kategorizavimas, klasifikavimas) Orientas vaizduojamas kaip infantilus ir keistas, jo žmonės – kaip iš esmės kitokie, nebrandūs, neracionalūs, netobuli, atsilikę, paženklinti kultūrinio vėlavimo, nesugebantys patys savęs valdyti; toks diskursas, anot E. Saido, ne tiek perteikė objektyvias Rytų šalių realijas, kiek įtvirtino Vakarų šalių hegemoniją, taip pat netiesiogiai pateisino kolonijines ir imperines ambicijas. E. Saidas rašo:

> *(...) susiklostė visuotinai paplitęs požiūris į Orientą kaip geografinę erdvę, kuri turi būti įdirbama, suvokiama ir prižiūrima. Drauge plito agrikultūrinio rūpinimosi ir atviro seksualinio domėjimosi Orientu vaizdiniai (...). Kitas mąstytojas, Leroy-Beaulieu, šią filosofiją dar labiau išplėtojo: „Visuomenė kolonizuoja, kai pati pasiekia aukštą brandos ir stiprybės lygį; ji gimdo, globoja, sudaro geras raidos sąlygas ir subrandina naująją visuomenę, kuri išėjo iš jos įsčių. Kolonizacija yra vienas sudėtingiausių ir subtiliausių socialinės fiziologijos fenomenų" (Said, 2006: 279).*

Milica Bakic-Hayden (1995) straipsnyje *Nesting Orientalism: The Case of Former Yugoslavia* teigia, jog orientalizmas yra sluoksniuojamas, t. y. skirtingiems regionams konstruojamos skirtingos orientalizmo versijos. Pasak autorės, Rytų Europa dažniausiai siejama su atsilikimu ir istoriniu vėlavimu, Balkanai – su smurtingumu ir prievarta, Indija – su idealizmu, misticizmu, tuo tarpu Vakarai patys save identifikuoja su racionaliu civilizuotu pasauliu (Bakic-Hyden, 1995: 917). Visi šie naratyvai remiasi ta pačia orientalizmo logika – per juos socialiai konstruojama ir įtvirtinama nevisaverčio, keisto, paslaptingo, iracionalaus Kito samprata:

> *Balkanizmas gali būti suprantama kaip tam tikra orientalizmo temos variacija.*[2]

> *Įtaigūs Indijos vaizdiniai kelia asociacijas su moteriškų paklusnumu, nuolankumu, svajingumu, tam tikru infantilumu ir racionalaus mąstymo stoka (Bakic-Hayden, 1995: 921).*

M. Bakic-Hayden (1995: 9) pabrėžia, jog šalys demonstruoja savo europietiškumo kredencialus, siekdamos patvirtinti savo europietiškąją tapatybę. Vietinių intelektualų konstruojami Vidurio Europos, Vidurio ir Rytų Europos, Rytų Europos diskursai yra ne tiktai būdas apibrėžti save pačius kaip tam tikrą autorizuotą europietiškumo variantą, bet ir būdas apibūdinti save per simbolinį Kitą, kuris yra ne toks europietiškas ir labiau laukinis: Vakarų Europa yra tikroji Europa, Vidurio Europa menkesnė už Vakarus, tačiau pranašesnė už Rytų Europą, Rytų Europa yra Europos Orientas, tačiau pati siekia apibrėžti savo tapatybę priešindama save Rusijai, kuri europietiškumo kontekste egzistuoja tik kaip lig šiol neįvykdyta sąlyga, tik kaip galimybė (Neumann, 1999: 144). Vakarai orientalizuoja Vidurio ir Rytų Europą, Vidurio ir Rytų Europa orientalizuoja Rusiją. Visi būdami vienas kitam reikalingi, jie apibrėžia save kito atžvilgu, taip sudarydami integralų Vakarų ir Rytų diskursą (Kuus, 2004: 481).

Viena iš autorių, oponuojančių kolonializmo koncepcijų taikymui Vidurio ir Rytų Europoje, yra Maria Todorova. Savo knygoje *Imagining the Balkans* (1997) M. Todorova pateikia išsamią terminų „Balkanai", „Balkanų regionas", „balkanizacija" istoriją: kaip ir kokiomis istorinėmis

[2] Bakic-Hayden, M., Hayden, Robert M. (1992). Orientalist Variations on the Theme 'Balkans': Symbolic Geography in Recent Yugoslav Cultural Politics. *Slavic Review*, 51, no. 1, p. 1.

aplinkybėmis formavosi Balkanų kaip atskiro regiono įvaizdis, kaip buvo socialiai konstruojama Balkanų kaip smurtingo ir nuolatos kariaujančio regiono tapatybė. Priešingai nei M. Bakic-Hayden, M. Todorova balkanizmo nelaiko dar viena autorizuota orientalizmo versija. Anot jos, Balkanai, priešingai nei sunkiai apibrėžiamas Orientas, yra konkretus regionas; Orientas paprastai suvokiamas kaip egzotiškas, iracionalus, bet jausmingas, svajingas ir romantiškas, tuo tarpu Balkanų regionas tapatinamas su vyriškumu, smurtu ir žiaurumais; Oriento kategorija, pasak autorės, netaikytina tos pačios rasės (t. y. baltiesiems) bei krikščionybę išpažįstančioms visuomenėms. Pagrindiniai autorės argumentai – balkanizmas yra tarpinė būsena, tai nėra Europa, bet drauge nėra ir kažkas „anapus Europos", Balkanų tautos savęs netapatina su kolonizuotomis, ir pačios kuria savo tapatybę, priešindamos save Orientui.

Clemensas Ruthneris (2002) taip pat yra vienas iš tų autorių, kurie laikosi nuostatos, jog kolonializmo teorijos taikytinos Vidurio ir Rytų Europai. Habsburgų imperijai skirtame straipsnyje *Central Europe Goes Postcolonial* autorius, remdamasis išlikusiais rašytiniais šaltiniais, atskleidžia tą pačią logiką, kuria rėmėsi kolonializmo ideologija. Per to meto keliautojų kelionių dienoraščius, laiškus ir atsiminimus autorius parodo, kaip konstruojamas Vidurio ir Rytų Europai skirtas semiorientalizmo diskursas. Pavyzdžiui, 1896 metais vokiečio žurnalisto Heinricho Rennerio rašytame tekste apie Bosniją ir Hercegoviną, naudojant kolonialistinę retoriką ir remiantis misionieriška kolonializmo ideologija, labai rimtai teigiama:

> *Šie regionai (...) buvo visiškai nežinomi platesniems visuomenės sluoksniams, Bosnija, tarsi miegančioji gražuolė, miegojo savo šimtmečius trunkančiu istoriniu miegu ir nubudo tik tuomet, kai imperijos pajėgos peržengė jos sienas ir pažadino Bosniją naujajai erai. Tankmė, kuri supo miegančiąją gražuolę, buvo praskaidrinta ir išvalyta, ir dabar, praėjus mažiau nei dviem dešimtmečiams nepertraukiamo ir atkaklaus darbo, Bosnija yra pasaulyje žinoma ir gerbiama. Tai, kas buvo pasiekta, praktiškai neturi analogų visoje kolonizuotų žmonių istorijoje (Renner, 1896: v)*[3].

Autorius parodo, kaip, Vidurio ir Rytų Europos etninėms grupėms priskiriant tam tikras charakteristikas, konstruojamas Vakarų Europos

[3] Renner, Heinrih (1896). *Durch Bosnian und die Hercegovina kreuz und quer. Wanderungen*. Berlin: Reimer.

šalių viršenybiškumas ir įtvirtinama jų švietėjiška, misionieriška misija, ir cituoja ištrauką iš knygos apie Transilvanijos regioną (iki 1918 metų priklausiusį Vengrijai):

> *Jei atkreipsime dėmesį į (...) tam tikrą polinkį į kontempliaciją, gyvenimą be darbo ir be pastangų, kai tik įmanoma, tai visiškai neturėtų stebinti, kad Transilvanijos rumunai labai retai pakyla bent kiek aukščiau virš pačių primityviausių gyvenimo aplinkybių, kadangi jų gyvenimo moto – „Sėdėti bet kokiu atveju geriau, negu eiti, gulėti geriau, negu sėdėti, o visų geriausia yra valgyti!"*
>
> *Šitas neginčijamas faktas yra priežastis (...), dėl kurios Rumunijos valstiečiai, nors įstatymiškai ir yra lygūs, gyvena apgailėtinose pašiūrėse, o vengrų lordai ir Saksonijos miestiečiai yra įsikūrę patogiuose namuose ar užmiesčio rezidencijose. Polinkis į kontempliaciją stipriai veikia jo (Rumunijos valstiečio) intelektą, sąvokos ir koncepcijos jį suglumina, jis visiškai susipainioja ir priešinasi bet kokiai naujai idėjai, kai bandoma jį pamokyti (Wlislocki, 1889/90: 603–60)*[4].

Larry Wolffas knygoje *Inventing Eastern Europe* (1994) taip pat įvardija, kad Rytų Europa egzistuoja ne tiek kaip geografinis regionas, bet kaip socialinis konstruktas, susiformavęs Šviečiamuoju laikotarpiu per įvairius kelionių dienoraščius, keliautojų laiškus ir atsiminimus. Čia Vakarų Europa „atranda" Rytų Europą kaip savo pačios priešybę ir apibrėžia save santykyje su ja.

Pirmajame knygos skyriuje *Įžengiant į Rytų Europą: XVIII amžiaus keliautojai* atskleidžiama, kaip keliautojų (daugiausia britų ir prancūzų) laiškuose perteikiamos jų patirtys barbariškoje ir nesaugioje, t. y. necivilizuotoje, tikrovėje, Rytų Europa atrandama kaip paradoksali realybė – nei Rytai, nei Vakarai.

Antrajame skyriuje *Užvaldant Rytų Europą: seksualumas, vergovė ir fizinės bausmės* aptariama, kaip konstruojamas specifinis „Rytų Europos" diskursas. Rytų Europa ir jos žmonės tapatinami su laukiniška būkle, jie tradicinėje gamtos ir kultūros dichotomijoje yra arčiau gamtos, taigi tuo tarsi prašosi būti užvaldomi ir civilizuojami. Rytų Europa, panašiai kaip Afrika kolonijiniame diskurse, yra kultūros ir civilizacijos normų nesukaustyta teritorija, kurioje nevaržomai skleidžiasi seksualinės fantazijos.

[4] Wlislocki, Heinrich von (1889/90). Aus dem Leben der Siebenburger Rumanen. Rudolf Virchovv, Wilhelm Wattenbach (eds.). *Sammlung gemeinverstandlicher wissenschaftlicher Vortrage*. Hamburg: Verlagsanstalt & Druckcrei AC, p. 579–619.

Pateikiami Kazanovos atsiminimai apie tai, kaip Sankt Peterburge jis nusipirko trylikametę mergaitę, išmokė ją deramų vakarietiškų manierų ir pavertė savo seksualine verge – tipiškas pavyzdys, kuriame susipina švietėjiška misija, užkariavimo, pavergimo naratyvai ir seksualinės fantazijos.

Trečiajame skyriuje *Įsivaizduojant Rytų Europą: svajonės, fantazijos bei kelionės, kurių nebuvo* parodoma, kad Rytų Europa vakarietiškame diskurse egzistavo ne tiek kaip geografinė, bet labiau kaip diskursyvinė realybė, į kurią projektuojamos pačių Vakarų europiečių fantazijos (pavyzdžiui, Rudolfo Ericho Raspe's *Barono Miunchauzeno kelionės ir neįtikėtini jo nuotykiai*), o daugelis apie Rytų Europą rašiusių autorių patys niekuomet nebuvo išvykę iš Londono ar Paryžiaus. „Rytų europietis" dažnai pasitelkiamas kaip simbolinė figūra arba kaip aistrų valdoma necivilizuota būtybė, arba kaip „taurusis laukinis", kurio lūpomis kritikuojama pati Vakarų Europa. Ketvirtajame skyriuje *Ženklinant Rytų Europą: politinė geografija ir kultūrinė kartografija* nusakoma, kaip Rytų Europos kraštai yra „atrandami, apibrėžiami ir inkorporuojami į Vakarų Europos atlasus" (Parman, 1996).

Penktajame ir šeštajame knygos skyriuose *Skiriama Rytų Europai: Voltero Rusija* ir *Skiriama Rytų Europai: J. J. Ruso Lenkija* kalbama apie dviejų švietėjų Voltero ir Jeano Jacques'o Ruso susirašinėjimą su Rytų Europos šalių valdovais, jų pastangas šviesti, reformuoti Rytų Europą bei jų intelektualines vizijas. Paskutiniuosiuose, septintajame ir aštuntajame, knygos skyriuose *Rytų Europos žmonės* parodomos Švietimo epochos intelektualų pastangos pažinti, kategorizuoti ir klasifikuoti Rytų Europos etnines grupes pagal jų papročius, gyvenimo būdą ir kalbų grupes. Čia taip pat neapsieinama be atviro Vakarų viršenybiškumo Rytų Europos atžvilgiu: pavyzdžiui, tvirtinama, kad lenkų moterys yra apsileidusios ir turi kur kas stipresnius seksualinius potraukius negu vokietės (Wolff, 1994: 335), o Lenkijos ir Vokietijos pasienis išlieka riba tarp barbarybės ir civilizacijos (Wolff, 1994: 336).

Projekte, kurį L. Wolffas vadina „Rytų Europos atradimu", tam tikrais momentais aptinkami ir orientalizmo, ir balkanizmo elementai. „Rytų Europos atradimą, – teigia L. Wolffas, – galima apibūdinti kaip intelektualinį demiorientalizmo procesą" (cit. Bakic-Hayden, 1995: 921). Perfrazuojant M. Bakic-Hayden, orientalizmas yra sluoksniuojamas, kiekvienam regionui kuriama atskira, savita orientalizmo versija. Šiame kontekste

Rytų Europa yra Europos Orientas – diskursyvinė fantazijų, laukinio, necivilizuoto būvio, barbarybės sritis; jį ir save priešindama, Vakarų Europa per jį suvokia ir apibrėžia save pačią. Tačiau, kaip teigia Bartas J. Moore'as-Gilbertas, postkolonializmo teorijos tikslas nėra išrikiuoti šalis tarsi grožio konkurse pagal tai, kaip labai jos yra postkolonijinės arba orientalizuotos (Moore-Gilbert, 1997: 11). Postkolonializmo teorijos tikslas – atskleisti ir parodyti tas socialines, ekonomines ir reprezentacines praktikas, kuriomis formuojama diskursyvinė tikrovė ir kuriami nelygiaverčiai galios santykiai.

Klausimai

1. Kaip, remiantis E. Saido *Orientalizmu*, yra susiję objektyviu laikomas žinojimas ir politinė galia?
2. Ką reiškia pasakymai „Orientas atrandamas" ir „Orientas sukuriamas"?
3. Ką psichoanalitiniu aspektu Vakarams reiškė Orientas?
4. Ką reiškia M. Bakic-Hayden „besisluoksniuojančio orientalizmo" koncepcija?
5. Kokiais argumentais remiasi M. Todorova, atmesdama balkanizmą kaip dar vieną orientalizmo versiją?
6. Kokios, anot Clemenso Ruthnerio, Oriento charakteristikos priskiriamos Habsburgų imperijos teritorijoms Vakarų keliautojų atsiminimuose bei laiškuose?
7. Kokios pagrindinės L. Wolffo knygos *Inventing Eastern Europe* temos?
8. Ar pagrįstai Rytų Europos „atradimą" galima laikyti intelektualiniu semiorientalizmo projektu?

2. CARINĖ RUSIJA – KOLONIJA AR KOLONISTĖ?

Rusijos statusas kolonializmo ir postkolonializmo teorijoje yra dviprasmiškas ir ambivalentiškas – viena vertus, vardijamos pačios Rusijos imperinės ambicijos, Rusijos kolonizacinis projektas Sibire, Vidurio Azijoje bei Kaukazo šalyse; kita vertus, pati Rusija dažnai traktuojama kaip pusiau Orientas, teritorija, kuri nėra nei Rytai, nei Vakarai ir kuri nuo Petro Pirmojo laikų bando imituoti Vakarus bei užsiima savotiška savikolonizacija.

Viena iš priežasčių, dėl ko Rusijos kolonializmo tema yra apeinama, nutylima ir ignoruojama – tai, kad „Rusijos imperija yra vienintelė vis dar egzistuojanti imperija, tuo tarpu visos Europos šalių kolonijinės imperijos XX amžiuje prarado savo teritorijas (Rywkin, 1988, cit. *Russian Colonial Expansion to 1917*, p. xi). Tos pačios nuomonės laikosi ir Ewa V. Thomson – jos teigimu, Vakaruose kolonializmo postkolonializmo studijos atsirado praėjus beveik porai dešimtmečių nuo dekolonizacijos proceso, dabar buvusios Vakarų kolonijos, atgavusios nepriklausomybę, „vis intensyviau leidžiasi į dialogą su buvusiais savo šalių šeimininkais," tuo tarpu „Rusijos kolonijos lyg šiol likę nutildytos ir nebylios – jos tiesiog neturi vakarietišką išsilavinimą įgijusių elitų, taip pat stokoja padrąsinimo bei palaikymo iš Vakarų šalių akademikų, kurio joms reikėtų norint kalbėti apie šiuos dalykus (Thompson, 2000).

> *Rusija, kaip kolonijinė imperija, „augo ir plėtėsi per žemes, ne per jūras (...) Ji buvo panaši į didžiąsias senųjų laikų imperijas: Kinijos, Romos ir Otomanų imperijas (...) Iš esmės Rusijos kolonijinė plėtra vyko Rytų ir Pietų kryptimi ir buvo nukreipta prieš Uralo ir Sibiro genčių medžiotojus bei augalų rinkėjus, arba Azijos stepių nomadus, kurių valstybingumo struktūros buvo labai silpnos. Šio gentys, panašiai kaip Amerikos indėnai, buvo lengvai pavergiamos ir kolonizuojamos.*[5]

[5] Cohen, Ariel (1996). *Russian Imperialism: Development and Crisis*. Westport, CT: Praeger (cit. Carey, Raciborski, 2004: 210).

Rusijos kolonizacijos projektą Sibire ir Vidurio Azijos šalyse iki sovietiniu laikotarpiu nagrinėjo Michailas Khodarkovsky'is knygoje *Russia's Steppe Frontier: The Making of a Colonial Empire, 1550–1800* (2002), Yurijus Slezkine'as knygoje *Arctic Mirrors: Russia and the Small Peoples of the North* (1994), Markas Bassinas knygoje *Imperial Visions: Nationalist Imagination and Geographical Expansion in the Russian Far East, 1840–1865* (2006), Jeffas Sahadeo knygoje *Russian Colonial Society in Tashkent, 1865–1923* (1997) ir kt.

Sunku būtų rasti tokią teritoriją, kuri nėra buvusi niekieno kada nors kolonizuota; klasikinis, akademinėje bendruomenėje nusistovėjęs, kolonializmo terminas reiškia Vakarų šalių kapitalistinio laikotarpio ekspansiją į užjūrio kolonijas. Šiuo argumentu remiasi ir E. Saidas savo veikale *Kultūra ir imperializmas*, teigdamas, kad:

> *Rusija, reikia pripažinti, beveik visuomet įgydavo savo imperines teritorijas, pavergdama ir prijungdama kaimynines žemes. Skirtingai nei Didžioji Britanija ar Prancūzija, kurios nukeliaudavo tūkstančius mylių anapus savo valstybės sienų ir pasiekdavo kitus žemynus, Rusija plėtėsi, tiesiog „prarydama" tuos kraštus ir žmones, kurie tik pasitaikė jos kelyje, ir šitaip judėjo vis toliau į Rytus ir Pietus.*[6]

Antrasis aspektas, dėl kurio neigiamas ir (arba) ignoruojamas Rusijos kolonializmas, yra pačios Rusijos ambivalentiškas ir dviprasmiškas statusas tradicinėje binarinėje dichotominėje schemoje Rytai–Vakarai. Nepaisant Rusijos kolonijinės plėtros Sibire, Vidurio Azijoje ir Kaukaze, Rusija pati traktuojama kaip simbolinis Kitas, priešpriešinis Vakarams, iš esmės kitokia, iracionali, paslaptinga ir grėsminga, barbariška šalis, o jos kolonijinė ekspansija – tai barbarų kova su barbarais:

> *(Rusijos) užkariavimai Vidurio Azijoje – tai tas atvejis, kai Orientas nukariauja Orientą, giminingos ir panašios grupės kaunasi tarpusavyje ir pavergia viena kitą. Perfrazuojant galima teigti – stiprus metalas lydosi išvien su silpnesniu metalu, bet tai nereiškia, jog grynesnis elementas išstumia užterštąjį ir nešvarų. Civilizuota Europa nenužygiavo tiek, kad įveiktų barbariškąją Aziją. Tai nėra XIX amžiaus kryžiaus žygis, papročių ir moralės kryžiaus žygis; tai tik*

[6] Said, Edward (1993). *Culture and Imperialism*. New York: Knopf, p. 10 (cit. Moore, 2006: 23).

barbariškoji Azija, kuri, laikinai paviešėjusi civilizuotoje Europoje, grįžta atgal pareikalauti savo žmonių ir savo teritorijų.[7]

Rusijos, kaip semiorientalistinės ir savo nevisavertiškumą išgyvenančios, į Vakarus krypstančios, bandančios jiems prilygti ir šitaip save kolonizuojančios valstybės, patirtis aprašoma Drakano Kujundzico straipsnyje *„Po": Rusijos postkolonijinė tapatybė* (2000). Cituodamas B. Groysą, autorius teigia, jog Rusijos istorija prasideda tik nuo Petro Pirmojo reformų: „Kai moderniosios aspiracijos materializuojamos Sankt Peterburgo pavidalu, Rusija įžengia į pasaulio istoriją (...). Šiuo atžvilgiu Petro Pirmojo reformos reiškia unikalų aktą – Rusijos žmonių savikolonizaciją" (Groys, 1993: 358)[8]. Ne istorinė sostinė Maskva, o būtent Sankt Peterburgas įgyvendina tai, kas Maskvai nepavyko – padėjo Rusijai prisikelti iš tradicijos, iš istorinio miego moderniai istorijai ir moderniam gyvenimui. Sankt Peterburgas, pasak B. Groyso, buvo „Vakarų citata Rusijos platybėse" (Groys, 1993: 359).

Kitas svarbus tekstas apmąstant Rusijos semikolonijinę tapatybę yra P. Čaadajevo 1836 m. *Filosofiniai laiškai ir pamišėlio užrašai*. Anot P. Čaadajevo, iki Petro Pirmojo reformų Rusija neturėjo istorijos: „Petras Pirmasis rado savo šalį tarsi tuščią popieriaus lapą, ir tame lape jis užrašė: „Europa ir Vakarai" (Čaadajev, [1836] 1969: 167). P. Čaadajevas šitaip apibūdino Petrą Pirmąjį:

Didžiausias iš mūsų visų karalių, mūsų šlovė ir mūsų pasididžiavimas, tas, kuris atvėrė mums naują erą, kuriam esame dėkingi už mūsų (šalies) didybę ir visas gėrybes, prieš šimtą metų jis prisiekė matant visam pasauliui, jis prisiekė Rusijai. Savo galingu atokvėpiu jis nušlavė visas senąsias Rusijos institucijas, jis iškasė prarają, bedugnę tarp mūsų praeities ir mūsų dabarties ir nusviedė į ją visas padrikas ir susidėvėjusias mūsų tradicijas. Jis pats nuvyko į Vakarus, apsimetęs menkiausiu iš žmonių, bet grįžo atgal į Rusiją kaip didžiausias tarp žmonių, jis sukniubo prieš Vakarus, tačiau po to prisikėlė kaip mūsų šeimininkas, mūsų įstatymdavys. Į mūsų kasdienę kalbą jis įnešė vakarietiškus posakius, suformavo mūsų raštą ir kalbėjimą pagal Vakarų pavyzdžius... Nuo to laiko mūsų žvilgsnis nuolatos yra nukreiptas į Vakarus, mes įkvepiame iš ten

[7] Curzon, George Nathaniel (1889). *Russia in Central Asia in 1889, and the Anglo-Russian Question*. London: Longmans, Green, p. 372 (cit. Moore, 2006: 24).

[8] Groys, Boris (1993). Imena goroda. *Utopiia i obmen*. Moskva: Znak, p. 357–365.

dvelkiantį vėją ir tik juo vienu ir esame gyvi. (Čaadajev, [1836] 1969: 165, cit. Kujundzic, 2000: 897–898).

Kaip teigia autorius, šie tekstai apibūdina Rusijos, kartu ir tipišką kolonijinės visuomenės, situaciją ir jos sukeltą šizoidinę įtampą tarp tuščios nacionalinės tapatybės ir skausmingos savikolonizacijos patirties, situaciją, kuri yra paženklinta traumos ir tam tikro įtrūkio kultūrinėje atmintyje, situaciją, kurioje „*užmiršti* reiškia *būti apšviestam*" (Lotman, Uspensky, 1985: 31, 50).

E. M. Thompson savo knygoje *Imperijos patirtys: rusų literatūra ir kolonializmas* (2000) parodo, iš vienos pusės, pačios Rusijos, kaip semiorientalistinės valstybės, ambivalentišką statusą, iš kitos pusės – imperinę ir kolonialistinę Rusijos savimonę, pasitelkdama Rusijos literatūros klasikus. M. Lermontovo apysaka *Mūsų laikų herojus* ir A. Puškino *Kelionė* yra kūriniai, kuriuose aiškiai išreikštos imperinės Rusijos užmačios. Pasak autorės, A. Puškino apysaka *Kelionė* yra „persmelkta imperinės pedagogikos" (Thompson, 2000), kur Rusija parodoma kaip numanoma tvarkos ir civilizacijos nešėja chaotiškose ir barbariškose Kaukazo šalyse, ir gali būti pagrįstai lyginama su Rudyardo Kiplingo poema *Baltojo žmogaus daina* (1899).

Tačiau ir pati Rusija yra semiorientas, tik iš dalies civilizuota, perfrazuojant Homi Bhabha'ą – „imituojanti, netobula ir neišbaigta". E. V. Thomson teigia, kad dailė ir literatūra Vakarų Europoje buvo kur kas demokratiškesnės nei imperinėje Rusijoje; Vakarų Europos autoriai, tokie kaip Ch. Dickensas, Williamas Makepeace'as Thackeray'us ar J. Austin, savo kūriniuose dažniausiai aprašinėjo ne aristokratijos, o besiformuojančios viduriniosios klasės žmones, buržuazinį jų gyvenimo stilių, papročius ir ceremonijas. Kaip tokios kultūrinės tradicijos pavyzdys pateikiamas Jano Vermeerio paveikslas *Virtuvės mergaitė* (1660), kuriame vaizduojama paprasta Olandijos namų virtuvė ir joje dirbami buities darbai – tai, pasak autorės, rodo, jog bet kokia, net ir paprasčiausia, veikla vertinama kaip tos civilizacijos ir kultūros dalis, verta dėmesio ir pagarbaus stebėtojo žvilgsnio. Tam priešinama rusų literatūra ir kone žinomiausias veikalas – A. Tolstojaus romanas *Karas ir taika*, kur, anot E. V. Thomson, Rostovskių namuose „indų plovimas ir grindų šveitimas kažkokiu stebuklingu būdu visai neegzistuoja" (Thompson, 2000). Autorė nurodo, kad *Karas ir taika* vaizduoja anaiptol ne pačią Rusijos visuomenę – romane parodomas tas

gyvenimo būdas, kuris Rusijoje buvo būdingas tiktai keletui šimtų šeimų, tai yra maždaug 1 proc. visos Rusijos gyventojų. Rusija, kuri verta būti reprezentuojama, kuri yra kultūringa ir civilizuota – tai tik mažos civilizacijos salelės plačioje primityvumo, laukiniškumo ir barbarybės jūroje, tai tik menka dalis Rusijos gyventojų, arba – Rusijos aristokratija, kuri, palaikydama ryšius su Vakarais, apsišvietė ir civilizavosi. D. Ch. Moore'as ironiškai teigia, jog rusai imitavo britus ir prancūzus, kuriems jautėsi nelygiaverčiai, o britai ir prancūzai neimitavo nieko arba, autoriaus žodžiais tariant, „imitavo patys save" (Moore, 2006: 23).

Taikyti kolonializmo ir postkolonializmo teorijas Rusijos kontekste yra sudėtinga, nes Rusija yra paradoksalus atvejis: valstybė yra ir subjektas, ir objektas tuo pačiu metu, vienu metu kolonizuojanti ir kolonizuojama.

Papildoma literatūra

1. *Russian Colonial Expansion to 1917* (1988). Michail Rywkin (ed.). London, New York: Mansell Publishing Ltd.
2. Sahadeo, Jeff (2007). *Russian Colonial Society in Tashkent, 1865–1923*. Bloomington: Indiana University Press.
3. Khodarkovsky, Michael. (2002). *Russia's Steppe Frontier: The Making of a Colonial Empire, 1550–1800*. Bloomington: Indiana University Press.
4. Bassin, Mark (1991). Inventing Siberia: Visions of the Russian Far East in the Early Nineteenth Century. *American Historical Review*, vol. 96 (3), June, The Chicago University Press, p. 763–794.
5. Slezkine, Yuri (1994). *Arctic Mirrors: Russia and the Small Peoples of the North*. Ithaca: Cornell University Press.
6. Bassin, Mark (2006). *Imperial Visions: Nationalist Imagination and Geographical Expansion in the Russian Far East, 1840–1865*. Cambridge: Cambridge University Press.

Klausimai

1. Dėl kokių priežasčių carinę Rusiją galima laikyti valstybe koloniste?
2. Kuo skyrėsi klasikinis kolonializmas nuo Rusijos kolonializmo?
3. Dėl kokių priežasčių carinę Rusiją galima laikyti Vakarų įtakos sferoje esančia pseudokolonija?

4. Kokį vaidmenį Rusijos istorijoje suvaidino Petro Pirmojo reformos kolonializmo ir postkolonializmo teorijų kontekste?
5. Kokios bendros charakteristikos sieja Petro Pirmojo reformas Rusijoje ir britų kolonistinę politiką Indijoje?
6. Kaip Rusijos atveju galima vertinti kolonizuoto subjekto tapatybės krizę?
7. Kaip manote, ar P. Čaadajevo 1836 m. tekstas ir jame minimos problemos yra aktualios šiandieninėje Rusijoje?
8. Kaip, pasak E. V. Thomson, Rusijos visuomenėje reiškiasi kolonijinė mimezė?

3. SOVIETINĖ IMPERIJA – ALTERNATYVUS KOLONIALIZMO MODELIS?

Klasikinį ir sovietinį kolonializmą skiria ir tai, jog klasikinio kolonializmo atveju kolonijos atliko tik žaliavų tiekėjo vaidmenį, tuo tarpu sovietinis kolonializmas numatė, jog industrializacija ir kolektyvizacija yra būtinos priemonės socialistinei santvarkai sukurti, išlaikyti ir užtikrinti. Remiantis kai kuriais šaltiniais, industrinės gamybos apimtys nuo 1940 m. iki 1964 m. Lietuvoje ir Latvijoje išaugo 12 kartų, Estijoje – 13 kartų (Vardys, 1964). Kartu su industrializacija vyko sparti urbanizacija.

Jei klasikinis kolonializmo modelis rėmėsi visų pirma ekonominiais siekiais ir ekonomine logika, tai sovietinio kolonializmo atveju dominavo ne ekonominiai, o ideologiniai interesai. Industrializacijos ir urbanizacijos procesai buvo skatinami dar ir dėl ideologinių priežasčių. Sovietų Sąjungos periferijoje – tiek Baltijos šalyse, tiek Vidurinėje Azijoje – įsigalėjus socialistiniam režimui, susiklostė paradoksali situacija – darbininkų valstybė be darbininkų, arba socializmas be proletariato. Pavyzdžiui, teigiama, kad Vidurinės Azijos šalyse dirbtinai skatinami industrializacijos procesai lėmė, jog sparčiai transformavosi visuomenės socialinė struktūra, išnyko tradicinis, agrarinis, giminystės ryšiais grindžiamas *gemeinschaft* (iš vok. k. „bendruomenė, visuomenė“) tipo bendruomenės modelis, intensyvias transformacijas patyrė tradicinė patriarchalinė šeima – tiek iš namų sferos išlaisvintos moterys, tiek vaikai, didelę laiko dalį praleidžiantys valstybinėse vaikų priežiūros institucijose, atsivėrė sovietinei ideologinei indoktrinacijai ir tapo jos paveikiami.

Klasikinis pavyzdys, kai sovietinė industrializacija rėmėsi ne ekonominiais, bet ideologiniais interesais, yra *Nowa Huta* rajonas Lenkijoje. *Nowa Huta*, Krokuvos priemiestis, industrinis plieno liejyklų rajonas, buvo pastatytas siekiant sustiprinti darbininkų klasę agrariniame regione ir

ypač buržuazinį, antisovietinį charakterį turinčioje Krokuvoje: „Daugelis tvirtina, kad Nowa Huta buvo bausmė šiam regionui už silpną balsavimą 1946 m. referendume (...) vyrauja populiari nuomonė, kad plieno liejyklų bei viso industrinio komplekso statyba į rytus nuo Krokuvos, agrariniame regione, buvo iš esmės pretekstas siekiant sukurti (sovietiniam) politiniam režimui palankią klasę, „transformuoti Krokuvą į proletarišką miestą" (Ryder, 1990: 223) ir „paskatinti darbo klasės formavimąsi Krokuvoje" (Regulska, 1987: 328)" (cit. Stenning, 2000).

Taip pat bijotasi, kad dirbtinai ir priverstinai skatinant industrializaciją bei ėmus masiškai migruoti į miestus, šiuose regionuose nukentės žemės ūkis. Siekiant patenkinti augančius darbo jėgos poreikius, prasidėjo masinė imigracija iš Rusijos bei kitų sovietinių respublikų – todėl rusakalbių gyventojų skaičius pasidėjo kone tris kartus. Lyginant duomenis nuo 1935 m. iki 1959 m., Lietuvoje rusakalbių gyventojų skaičius išaugo nuo 2,3 proc. iki 8,5 proc., Estijoje – nuo 8,2 proc. iki 21,7 proc., Latvijoje – nuo 10,6 proc. iki 26,6 proc. (Vardys, 1964: 14).

Pavyzdžiui, 1975 m. nusprendus Lietuvoje statyti atominę elektrinę bei jos satelitinį miestą Visaginą (anuomet – Sniečkus), elektrinė buvo statoma retai apgyvendintame žemės ūkio rajone. Įprastai modernieji miestai augo kaimo gyventojams migruojant į miestus, bet šiuo atveju, siekiant, kad nenukentėtų žemės ūkio sektorius, buvo išleistos direktyvos, draudžiančios vietos gyventojus įdarbinti atominės elektrinės statyboje. Atominės elektrinės statytojais tapo migrantai iš Rusijos, Baltarusijos, Ukrainos, kitų sovietinių respublikų bei kariniai statybų būriai.[9]

Valdymo ir administravimo struktūra Sovietų Sąjungoje iš esmės rėmėsi tuo pačiu kolonijiniu modeliu, kurį H. Bhabha apibūdino žodžiais „britų konstitucijos kopijos kiekvienoje kolonijinėje šalyje" (Bhabha, 1994). Formaliai nacionalinėms respublikoms buvo suteikta autonomija bei teisės turėti savo ginkluotąsias pajėgas, savarankiškai formuoti užsienio politiką ir netgi pasitraukti iš Sovietų Sąjungos, tačiau faktiškai vietos valdžios struktūros buvo tiesiogiai pavaldžios aukščiausioms valdžios institucijoms Maskvoje. Kaip nurodo Stanley Vardys (1964), į valdžios postus buvo renkami tik Komunistų partijai priklausantys asmenys,

[9] Kolomijec, Viktor (2001). Gruodžio 20 d., p. 2 (dokumentuoti interviu) (cit. Kavaliauskas, 2003: 47).

o Lietuvos komunistų partija buvo tiesiogiai pavaldi Sovietų Sąjungos komunistų partijai.

Sovietų Sąjungoje 1923 m. (Lietuvoje – atitinkamai po 1945 metų) vyko procesas, įvardijamas kaip korenizacija (ru. *корень* – „šaknis“). Korenizacija – tai vidaus politikos kryptis, numatanti, kad valdantysis elitas Sovietų Sąjungos respublikose arba laipsniškai perims vietos kalbą bei kultūrą, arba bus formuojamas iš vietos žmonių. Programos tikslas buvo sumažinti antagonizmą tarp vietos gyventojų ir dažniausiai iš rusakalbių migrantų sudaryto valdančiojo elito bei suformuoti vietos politinius elitus, kurie pagal savo kilmę atstovautų vietos gyventojams ir drauge būtų lojalūs sovietiniam režimui. Šitaip, panaudodama dvigubą – represijų ir privilegijų – sistemą, sovietinė sistema sėkmingai kontroliavo savo periferijas.

Pagrindinis korenizacijos projekto iniciatorius buvo Josifas V. Stalinas. Savo tezėse, skirtose Sovietų Sąjungos Komunistų partijos suvažiavimo 12-ajam Kongresui, įvykusiam 1923 m. balandžio 23 d., jis teigė: „Didžiarusiškasis šovinizmas, kuris vis stiprėja, pasireiškia Rusijos sovietinių pareigūnų arogantišku, paniekinamu ir atvirai beširdišku požiūriu į nacionalinių respublikų poreikius bei jų reikalavimus. Daugiatautė sovietų valstybė galės tvirtai egzistuoti, o jos žmonės – broliškai bendradarbiauti tarpusavyje tik tuomet, kai tokios atgyvenusios praktikos bus griežtai ir kategoriškai pašalintos iš mūsų valstybės institucijų. Taigi, pirmasis mūsų Partijos uždavinys yra kovoti su pasitaikančiu didžiarusiškuoju šovinizmu“ (cit. Stalin, Josif V. (1942). *Marxism and the National and Colonial Question*. London, p. 163).

Šią politinę programą galima lyginti su britų kolonijinio viešpatavimo Indijoje programiniu tekstu – Thomaso Babingtono Macaulay'aus *Minute on Indian Education* (1835). Šioje programoje numatoma šviesti ir išugdyti Britų imperijai lojalių, išsilavinusių ir modernių vietinių gyventojų klasę, kurie būtų „indai pagal kraują ir (odos) spalvą, bet britai pagal savo skonį, nuomones, moralę ir intelektą“ (cit. Bhabha, 1994: 87). Ši apšviesta, išmokslinta ir indoktrinuota tarpininkų, arba „vertėjų“, klasė turėjo atstovauti imperijos interesams Indijoje ir juos palaikyti bei taip užtikrinti sėkmingą viešpatavimą. Tai, kas britų kolonializmo atveju vadinama vertėjų klase (angl. *class of the interpreters*), sovietinio kolonializmo atveju vadinama vietos komunistais (angl. *native communists)*.

Po J. V. Stalino mirties šią iniciatyvą perėmė ir skatino Lavrentijus Berija. 1953 m. Komunistų partijos Centro Komiteto Prezidiumas išleido dekretą, kuriame nurodoma: „1) Visos partinės bei valstybės institucijos turi iš esmės pataisyti padėtį visose etninėse respublikose ir užtikrinti tinkamą visų etninių grupių reprezentaciją; 2) kuo daugiau žmonių iš vietos gyventojų turi būti mokomi, ugdomi ir šviečiami bei skatinami užimti valdžios postus, o valdžios institucijų atstovai, kurie nemoka vietos kalbos, bus atleisti bei turės pasiaiškinti tiesiogiai Komunistų partijos Centro Komitetui; 3) visi dokumentai etninėse respublikose privalo būti rašomi vietos etnine kalba“ ir t. t. (Bezirgani, 1993: 153).

Nors po L. Berijos arešto korenizacijos programa liko iki galo neįgyvendinta, tačiau ji turėjo nemažą įtaką organizuojant valdymo struktūras Sovietų Sąjungoje. Kastytis Antanaitis (1998) savo studijoje apie lietuviškąją sovietinę nomenklatūrą pateikia tokius duomenis – anot jo, lietuvių skaičius LKP CK biure išaugo nuo 39 proc. 1949 m. iki 94 proc. 1983 m., o vykdomosios valdžios viršūnėje lietuvių skaičius išaugo nuo 47 proc. 1949 m. iki 92 proc. 1983 m.

Būtent dėl tautybių politikos amerikiečiams buvo sudėtinga pripažinti kolonijinę Sovietų Sąjungos prigimtį. Tuo metu JAV vyravo „tautų katilo“ (angl. *melting pot*) ideologija, propaguojanti laipsnišką etninių mažumų integraciją ir asimiliaciją, tuo tarpu Sovietų Sąjungoje įvairių etninių grupių kalbos nebuvo diskriminuojamos – amerikiečius stebindavo tai, kad Sovietų Sąjungos mokyklose ir universitetuose dėstoma ne rusų, o vietos nacionaline kalba (žr. Vardys, 1964).

Savo kalboje, pasakytoje Sovietų Sąjungos Komunistų partijos 12-ojo Kongreso metu 1923 m. balandžio 23 d., J. V. Stalinas pareiškė: „Tautos turi teisę išlaikyti savo nacionalines institucijas, tačiau tai nereiškia, jog Partija nekovos ir neagituos prieš piktybiškas institucijas ir jų veiksmus. Priešingai, Partijos pareiga yra vykdyti tokią agitaciją. Mes turime pavyzdžių, kai tautos apsisprendimo teisė kertasi ir konfliktuoja su kita, aukštesne teise. Tokiais atvejais, – reikia tai pasakyti atvirai ir drąsiai, – tautos apsisprendimo teisė negali prieštarauti darbo klasės teisei vykdyti darbo klasės diktatūrą. Pirmoji teisė privalo užleisti vietą antrajai“ (cit. Stalin, J. V. (1942). *Marxism, and the National and Colonial Question*. London, p. 163).

1959 metų krizė Latvijoje gerai parodė formaliosios autonomijos ir mimetinės valdymo struktūros ribotumą (Vardys, 1964). 1959 m. Latvijos viceministras Eduardas Berklavas kartu su kitais Komunistų partijos

veikėjais atsisakė vykdyti tam tikrus Maskvoje priimtus sprendimus ir pareikalavo Latvijos teritorijoje sustabdyti plėtrą tų industrijų, kurių produkcija yra skirta iš esmės ne Latvijos rinkai, ir skatinti industrijas, kurioms nereikalingos importuojamos žaliavos, atsisakė eksportuoti Latvijoje gaminamus šaldytuvus iki to laiko, kol nebus aprūpinta vietos rinka, taip pat iškėlė sąlygą peržiūrėti mokymo programas Latvijos mokyklose, skiriant daugiau valandų Latvijos istorijai, geografijai, kalbai ir literatūrai. Tų metų birželio 10 d. Nikita Chruščiovas pats atvyko į Latviją nagrinėti šio atvejo. Po to E. Berklavas ir artimiausi jo rėmėjai buvo nušalinti nuo užimamų pareigų ir deportuoti (Vardys, 1964: 14–15).

Per sąmoningai skatinamą migracijos politiką, švietimo priemones bei kitas programas buvo siekiama sukurti bendrą „internacionalinę" kultūrą ir „sovietinio žmogaus" tipą. Internacionalinė kultūra, anot S. Vardys (1964), reiškė lojalumo ryšių transformaciją, t. y. lojalumą nacionalinei vietos bendruomenei ir kultūrai pakeičia lojalumas Sovietų Sąjungai ir sovietinei tradicijai. Sovietinis internacionalizmas išreiškė progresyvias socialistines nuostatas kaip priešpriešą „buržuaziniam nacionalizmui". Vidinis žmogaus konfliktas ir psichologinė įtampa, sukeliama būtinybės pasirinkti tarp dviejų konfrontuojančių alternatyvų – sovietinio internacionalizmo ir buržuazinio nacionalizmo, yra aprašyti Alfonso Bieliausko romane *Rožės žydi raudonai* (1959), už kurį autoriui buvo suteikta LTSR I laipsnio valstybinė premija. Sovietinis žmogus turėjo būti „ateistas, kolektyvistas, materialistas (...), dvikalbis rusofilas, kuriam rusų kalba tapo antra gimtąja kalba ir kuris pritaria amžinai sąjungai su Rusija" (Vardys, 1694: 18). Perfrazuojant H. Bhabhos teiginį, jog kolonijinis subjektas yra „beveik britas, bet ne visai" (Bhabha, 1994), galima tvirtinti, kad sovietinio kolonializmo atveju kolonijinis subjektas yra „beveik rusas, bet ne visai". Abiem atvejais išlaikomi tie patys galios santykiai: kolonijinis subjektas yra nevisavertis, netobulas, neprilygstantis, jis paženklintas trūkumo, tiktai kopija originalo, kuriam jis norėtų, bet nepajėgia prilygti.

Vakarų pasaulyje vykstant dekolonizacijos procesams, lietuvių išeivija JAV, remianti Lietuvos politinės nepriklausomybės siekius ir ieškodama politinio pritarimo, Sovietų Sąjungos veiksmus Lietuvos atžvilgiu traktavo kaip kolonizaciją – šia tema išeivijos *Lituanus* rašė Vaclovas Sidzikauskas (*Soviet Colonialism – Social and Cultural Aspects*, 1958), Kazys Pakštas (*Colonialism and Genocide in Lithuania*, 1960), S. Vardys (*Soviet*

Colonialism in Baltic States: Note on the Nature of Modern Colonialism, 1964) ir kt.

Lenkijos išeivija Paryžiuje šeštajame dešimtmetyje, – būtent tuo metu, kai intensyviai vyko dekolonizacijos procesai, – leido mėnraštį *Kultūra*. Leidinio autoriai rėmė antikolonijinio išsivadavimo judėjimą Afrikos bei Azijos šalyse ir drauge tvirtino, jog Sovietų Sąjungos tautų situacija panaši į Vakarų kolonijų, teigė, jog tautinė diskriminacija, ideologinė ir ekonominė prievarta Sovietų Sąjungoje nusipelno tokio paties pasmerkimo, kaip ir Vakarų šalių kolonijinės praktikos bei rasinė diskriminacija Trečiojo pasaulio šalyse (Korek, 2007).

Sovietinė sistema daugeliu atžvilgių laikytina savitu ir specifiniu kolonializmo variantu, tačiau kolonializmo teorijos tiek sovietiniu laikotarpiu, tiek pirmaisiais posovietiniais dešimtmečiais buvo retai taikomos posovietinėse visuomenėse. Tokia situacija, kaip nurodo Karlis Racevskis (2006) ir D. Ch. Moore'as (2006), susiklostė dėl keleto priežasčių:

- Visų pirma sovietinė ideologija (Karlas Marxas, *The British Rule in India*, 1853; Leninas, *Imperialism, the Highest Stage of Capitalism*, 1917) rėmėsi sistemiška ir nuoseklia kapitalistinės kolonijinės ekspansijos kritika; pati sovietinė sistema buvo traktuojama kaip antikapitalistinė ir kartu antikolonialistinė. Daugelis postkolonializmo teoretikų Vakarų šalyse rėmėsi būtent marksistine ideologija. Todėl tarp intelektualų susiklostė kone visuotinai priimta nuostata, jog „visuomenė negali būti tuo pačiu metu ir marksizmo, ir kolonializmo auka" (Racevski, 2006: 171). Pavyzdžiui, Jeanas Paulis Sartre'as, kuris buvo atkaklus antikolonijinio judėjimo šalininkas ir rėmėjas, tikėjo, kad sovietinis komunizmas gali pasiūlyti tinkamą alternatyvą kapitalizmui. Taigi jis pasmerkė Prancūzijos kolonializmą, tačiau pritarė sovietiniam kolonializmui.[10]
- Antra, sovietinės kolonizacijos atveju nėra išlaikomas tradicinis kolonisto viršenybiškumas kolonizuoto subjekto atžvilgiu. Jei klasikinio kolonializmo atveju šis ryšys dažnai buvo apibūdinamas kaip santykis tarp civilizuotos Europos ir barbariško Trečiojo pasaulio, tai Sovietų Sąjungoje, priešingai, Baltijos regiono šalys save dažnai suvokdavo kaip europietiškosios visuomenės dalį, o Rusiją tapatino su barbarybe ir atsilikimu. D. Ch. Moore'as tai vadina „atvirkštine kultūrine kolonizacija"

[10] Pavel, Thomas (1990). Empire et paradigmes. *Le Debat,* 58, p. 170–180 (cit. Racevski, 2006: 72).

(Moore, 2006: 26), t. y. sovietinis kolonistas pats civilizavosi, perimdamas savo kolonijų patirtį, o Vidurio ir Rytų Europos sostinės buvo veikiau „kolonijiniai prizai, o ne teritorijos, kurias civilizuoti buvo okupanto pareiga (Moore, 2006: 26).

- Trečia, svarbus kolonijinės politikos elementas buvo rasė ir rasiniai skirtumai bei socialiai konstruojamas vienos rasės viršenybiškumas kitų rasių atžvilgiu. Nors, kai kurių mokslininkų nuomone, būtent tai neleidžia taikyti kolonializmo teorijų sovietiniame kontekste, Januszas Korekas klausia: „Ar rasinis šovinizmas negali būti prilygintas tautiniam šovinizmui? Akivaizdu, jog čia egzistuoja fundamentalus skirtumas, kadangi grupės ar individo identitetas gali būti konstruojamas įvairiais būdais, tik rasinės priklausomybės neįmanoma pakeisti... Tačiau tiek rasizmas, tiek nacionalinis šovinizmas diskriminuoja individą panašiu būdu – jis priskiriamas bendruomenei, kuri laikoma ne tokia arba iš viso nevertinga“ (Korek, 2007).
- Svarbi yra priežastis, kad Lietuvos ir kitų sovietinių (vėliau posovietinių) respublikų gyventojai buvo linkę tapatintis su Europa, o ne su kolonizuotomis Trečiojo pasaulio šalimis. Kaip teigia Roumiana Deltcheva, kolonializmo ir postkolonializmo terminai „buvo didžiąja dalimi atmesti pačios Rytų Europos gyventojų“ (cit. Racevskis, 2006: 167). Tos pačios nuomonės laikosi ir M. Todorova knygoje *Imagining the Balkans* – anot jos, Balkanų tautos nesitapatina su kolonizuotomis ir pačios kuria savo tapatybę, priešindamos save Orientui.

Papildoma literatūra

1. Kolarz, Walter (1967). *Communism and Colonialism (Soviet Policies in the Balkans, Africa and Asia)*. London, New York: MacMillan Press Ltd.
2. Rumer, Boris Z. (1989). *Soviet Central Asia: 'A Tragic Experiment'*. London: Unwin Hyman.
3. Stahl, Kathleen Mary (1951). *British and Soviet Colonial Systems*. London: Faber and Faber.

Klausimai

1. Kokie yra esminiai klasikinio kolonializmo ir sovietinio kolonializmo skirtumai?

2. Ar galima teigti, kad klasikinis kolonializmo modelis rėmėsi ekonominiais, o sovietinis – ideologiniais interesais?
3. Ką parodė 1959 metų Vyriausybės krizė Latvijoje?
4. Koks procesas vadinamas korenizacija? Kada jis vyko ir kokių tikslų siekiant buvo inicijuotas?
5. Kaip galima vertinti sovietinę nomenklatūrą klasikinių kolonializmo ir postkolonializmo teorijų (H. Bhabha, T. B. Macaulay) kontekste?
6. Kokie bruožai apibūdina „sovietinio žmogaus" koncepciją?
7. Kodėl lietuvių išeivija Amerikoje, kalbėdama apie Sovietų Sąjungą, Lietuvoje vykstančius procesus populiariai įvardijo kaip kolonizaciją?
8. Koks ryšys sieja marksizmo ir kolonializmo ideologijas?
9. Kas vadinama atvirkštine kultūrine kolonizacija?
10. Dėl kokių priežasčių kolonializmo ir postkolonializmo teorijos retai taikomos sovietinėse ir posovietinėse visuomenėse?

4. KOLONIJINIS SUBJEKTAS IR PASIPRIEŠINIMO STRATEGIJOS

Savo straipsnyje *Is the Post- in Postcolonial the Post- in Post-Soviet? Towards a Global Postcolonial Critique*, kaip pavyzdį pateikdamas kolonizuotas Vidurio Afrikos teritorijas, D. Ch. Moore'as pažymi, jog „disidentų balsai girdimi daugiausia egzilyje, o (vietos) opozicinės energijos yra nuslopinamos ir išreiškiamos tokiomis socialiai nereikšmingomis formomis kaip mimikrija, satyra, parodija ir pokštai (Moore, 2006: 16). Viena iš kolonializmo ir postkolonializmo studijų temų yra kolonijinio subjekto, arba *subaltern* (angl.), t. y. pavaldžiojo subjekto, kasdieninio pasipriešinimo taktikos bei išgyvenimo strategijos, jo aktyvus santykis su kolonistų politinės ir administracinės valdžios atstovais bei jų įvestomis privalomomis socialinėmis ir kultūrinėmis praktikomis – tie dalykai, kuriuos tradicinė modernioji istoriografija ilgą laiką ignoravo, nurašydama kaip nereikšmingus.

Tačiau maždaug apie XX a. vidurį, kartu su dekolonizacijos procesais atsiradus feministiniams judėjimams, afroamerikiečių pilietinio išsivadavimo judėjimams Jungtinėse Valstijose, kilus studentų revoliucijoms Prancūzijoje, įvyksta vadinamasis socialinės teorijos posūkis kasdienybės link. Išauga susidomėjimas marginalizuotų grupių pasakojamąja istorija, jų politinio sąmoningumo formomis bei kasdieninio gyvenimo patirtimis. J. Habermasas tai įvardija kaip gyvenamąjį pasaulį, Anthony Giddensas – kaip praktinę sąmonę, Pierre'as Bourdieu vartoja *habitus*, o Henris Lefebvre'as – kasdienio pasaulio kategorijas. Visi jie remiasi prielaida, jog žmonės, naudodamiesi savo turimais simboliniais ištekliais, kuria ir konstruoja savo žinias apie socialinį pasaulį taip, kad tikrovė būtų nuspėjama, paaiškinama ir prasminga. „Jei anksčiau teorija daug geriau už kasdienybės veikėjus žinojo tai, ko nežinojo ‚sistemos dopingo' prisiragavusios visuomeninio teatro ‚marionetės', o dabar praktinė šių kasdienybės veikėjų sąmonė apibūdinama kaip labai nuovoki" (Valantiejus, 2004: 52).

Maždaug tuo metu, septintajame ir aštuntajame dešimtmetyje, pradeda formuotis tarpdisciplininė pavaldžiųjų, dominuojamųjų (angl. *subaltern*) grupių studijų kryptis. Terminas *subaltern* (iš angl. k. „jaunesnysis karininkas, pavaldinys“) ne karine prasme pirmą kartą buvo pavartotas italų marksisto Antonio Gramscio (1881–1937) *Kalėjimo užrašuose*. Čia terminas *subaltern* bendrąja prasme reiškė asmenį, kuris vertinamas kaip žemesnis, nevisavertis dėl savo rasės, klasės, lyties, seksualinės orientacijos arba religijos, asmuo, kuris socialiai, politiškai arba geografiškai yra anapus hegemoninių galios struktūrų.

Subaltern studies, arba pavaldžiųjų grupių studijos, Vakarų Europoje susiformavo apie 1980 m., kai grupė istorikų, tarp jų Ranajithas Guha, pabandė naujai pažvelgti į postkolonijinių Pietryčių Azijos šalių istoriją iš kitokios, ne europocentristinės perspektyvos. Nors ir būdami marksistai, jie, kaip ir daugelis postkolonializmo studijų teoretikų, atmetė tradicinę marksistinę istoriografiją, kalbančią apie tai, kad britų kolonializmas „pažadino“ semifeodalinę Indiją iš istorinio miego, davė impulsą šalies modernizacijai ir augančiam politiniam sąmoningumui; minėti istorikai atmetė ir A. Gramscio hegemonijos teoriją, teigiančią, jog dominuojamosios grupės yra indoktrinuojamos valdančiosios klasės ideologija, nesuvokia savo pačių, kaip klasės, interesų ir stokoja politinio sąmoningumo.

Subaltern, arba pavaldžiųjų, dominuojamų grupių studijos dėmesį skiria ne imperialistinei istorijai ir netgi ne nacionalinių elitų politinio sąmoningumo bei politinės veiklos formoms, – minėtos studijos nagrinėja visų pirma masių, elitui nepriklausančių pavaldžiųjų grupių, esančių anapus hegemoninės valdžios formų, sąmonę. Dėmesio centru tampa tai, kaip politinės ideologijos bei galios santykiai suvokiami ir interpretuojami kasdienybėje, kaip ir kokiomis formomis reiškiasi dominuojamų, pavaldžiųjų grupių politinis sąmoningumas.

R. Guha (1983) savo knygoje *Pirminiai valstiečių sukilimų kolonijinėje Indijoje aspektai*, nagrinėdamas valstiečių judėjimus, maištus ir riaušes kolonijinėje Indijoje, metė iššūkį britų istorikui Ericui Hobsbawmui.[11] Pastarasis šiuos judėjimus laikė archajiškais, anot jo, tai yra apraiška sąmonės, kuri „dar nepasiekė sekuliaraus ir instituciško politinio mąstymo logikos“ (Habsbawm, 1965: 35), o pačias pavaldžiąsias grupes, t. y. kolonizuotosios Indijos valstiečius, laiko „prepolitiniais žmonėmis, dar

[11] Hobsbawm, Eric (1965). *Primitive Rebels. Studies in Archaic Forms of Social Movement in the 19th and 20th Centuries*. New York: W. W. Norton & Company.

neatradusiais arba dar tik pradedančiais laipsniškai atrasti specifinę politinę kalbą, kuria galėtų save išreikšti" (Hobsbawm, 1965: 42).

R. Guha meta iššūkį populiariam valstiečio, kaip politiškai nesąmoningo, neraštingo ir bejėgio, aklai, brutaliai maištaujančio prieš kolonijinę valdžią subjekto, įvaizdžiui. Nors valstiečiai anaiptol ne visada vadovavosi racionalia ir pasaulietiška moderniosios politikos samprata, jų veiksmuose, kaip teigia R. Guha, buvo pakankamai politinio sąmoningumo ir blaivios galios santykių refleksijos. D. Chakrabarty ironizuoja, jog šitaip R. Guha „sukėlė nepatogumo jausmą, susijusį su pačia „politikos" ir „politiškumo" idėja ir tuo, kaip ši idėja suprantama tradicinėje vakarietiškoje marksistinėje istoriografijoje" (Chakrabarty, 2000: 11).

Kaip pavaldusis subjektas gali save išreikšti prievartiniame kolonijiniame diskurse? Postkolonializmo teoretikė Gayatri Chakravorti Spivak savo klasikiniu tapusiame tekste *Can subaltern speak?* (1985) teigia, jog kolonizuotasis (angl. *subaltern*) negali kalbėti, nes dominuojančiame diskurse nėra vietos jo kalbėjimui ir patirtims reprezentuoti. H. Bhabha (1994) nurodo, kad pavaldusis subjektas gali kalbėti tik imituodamas dominuojantį diskursą ta kalba, kuri nėra jo kalba, pasirinkęs mimezę kaip savęs įgalinimo strategiją.

Kaip apibendrina J. Sharp (2008), Vakarų politikai ir intelektualai marginalizuoja kitas ir kitokias žinojimo, kalbėjimo bei politiškumo formas, redukuodami jas į paprasčiausią mitą ar socialiai nereikšmingą folklorą; pavaldusis subjektas, norėdamas būti išgirstas, turi kalbėti vakarietiška kalba (simboline prasme), remdamasis vakarietiška logika ir mąstysena; būtent dėl to jis niekada negali autentiškai išreikšti savo paties troškimų ir patirčių.

Anot postkolonializmo studijų teoretiko B. Ashcrofto (2001), „nors daugelis teorijų (bent jau prielaidų lygmenyje) teigė, jog imperinė galia mato dominuojamąjį subjektą kaip bejėgę auką, yra akivaizdu, jog individai beveik visuomet gali veikti ribotoje dominuojančio diskurso erdvėje savo pačių naudai ir savo pačių tikslams (...), o kolonijinis subjektas niekuomet nėra tiesiog *tabula rasa*, į kurią kolonijinis diskursas įrašo savo reprezentacijas" (Ashcroft, 2001: 42, 44). Nors ir užimdamas dominuojamojo poziciją, subjektas gali ir geba kritiškai įvertinti, atmesti, interpretuoti dominuojančią ideologiją ir hegemoninę kultūrą, savintis ją ir naudoti savo paties tikslams, „kurie gali labai skirtis nuo tikslų, kuriuos numatė šios kultūros ir ideologijos skleidėjai" (Ashcroft, 2001: 44). Nors formalios politikos lygmenyje dominuojamosios grupės yra nutildytos ir neturi galios, tačiau

dominuojanti ideologija yra transformuojama per neformalias diskursyvines praktikas, jos simboliai ir reikšmių struktūros atkoduojami, priimami ar atmetami, interpretuojami ir naudojami savo pačių tikslams.

Pavaldžiųjų, sąlyginai beginklių grupių politinio sąmoningumo formas, pasipriešinimo strategijas ir politinės elgsenos modelius nagrinėja Jamesas Scottas savo veikaluose *Moralinė valstiečių ekonomija: pasipriešinimo ir išlikimo strategijos pietryčių Azijoje* (1974); *Silpnųjų ginklas: valstiečių tyliosios rezistencijos formos* (1985); *Dominavimas ir rezistencijos menas: slaptieji transkriptai* (1990), o jo teorija remiasi ilgalaikiais antropologiniais tyrinėjimais Pietryčių Azijos valstiečių bendruomenėse.

Pasak J. Scotto, ilgalaikiai nelygiaverčiai galios santykiai suformuoja visuomenėje taip tikras mąstymo, elgesio ir kalbėjimo praktikas, tam tikrą pavaldžiojo subjekto psichologiją, apsimestinio nuolankumo, konformizmo, suvaidintos pagarbos ir demonstruojamo apsimestinio lojalumo įpročius, tam tikrą dvimintystę, arba dvikalbystę, kai gyvenimas yra dalijamas į dvi sferas – viešąją (t. y. ten, kur žmogus potencialiai gali būti stebimas, arba pastebėtas, dominuojančiosios klasės atstovų) ir privačią, namų sferą (ten, kur individas jaučiasi saugus nuo stebinčio ir kontroliuojančio valdančiosios klasės atstovų žvilgsnio). Šiuos istoriškai susiformavusius politinių ir socialinių nuostatų, įpročių bei elgsenos įpročių modelius J. Scottas įvardija kaip viešuosiuos ir slaptuosius transkriptus. Viešieji transkriptai – tai viešai, dominuojančios klasės atstovų akivaizdoje demonstruojamų politinių ir socialinių nuostatų bei elgsenos modelių visuma; slaptieji transkriptai – visuma politinių ir socialinių nuostatų, kurios demonstruojamos tik pusiau autonomiškoje privačioje aplinkoje, nedalyvaujant dominuojančiosios grupės atstovams.

Pavaldžiosios grupės yra priklausomos nuo dominuojančios grupės daugeliu atžvilgių, todėl, bijodamos būti nubaustos ar prarasti privilegijas, viešumoje demonstruoja tokį elgesį, kokio, jų manymu, iš jų tikimasi. Tokios elgesio praktikos apima apsimestinės pagarbos ir lojalumo demonstravimą, simuliuojamą nuolankumą, dėkingumą ir nusižeminimą bei kitus gerai išmoktus ir internalizuotus subordinuoto subjekto vaidmenis. Todėl, anot J. Scotto, tikrieji galios santykiai atsiskleidžia tiktai privačioje, pusiau autonomiškoje namų, artimiausios aplinkos sferoje, kur subjektas jaučiasi saugus, nestebimas ir nekontroliuojamas ir išsako savo tikruosius transkriptus – nuoskaudas, pyktį, nusivylimą, panieką valdančiajai klasei, nepasitenkinimą.

O Bhante, jau tie mūsų vergai... daro viena, kalba kita, o galvoja trečia... Matydami šeimininką, jie pakyla, paima daiktus iš jo rankų, nusilenkdami ir pagarbiai kreipdamiesi, kiti tuo metu pristumia krėslą, vėduoja vėduokle, mazgoja šeimininko kojas – taigi daro viską, kas turi būti daroma. Bet šeimininkui pasišalinus, jie nė nežvilgtelės nei jei aliejus išsilieja; nė nepasijudins, net jei šeimininkui gresia šimtais ar tūkstančiais skaičiuojama žala... Tie, kurie, šeimininkui vos pasirodžius, giria jį ir garbina sakydami „mūsų Šeimininkas, mūsų Ponas", ką jie sako ir ką jie kalba tada, kai šeimininkas pasišalina...[12] *(Scott, 1990: 35).*

Kuo stipriau dominuoja valdančioji klasė, tuo ryškiau skiriasi viešai deklaruojamos pažiūros ir asmeniniai įsitikinimai. Slaptieji transkriptai formuojasi iš to, kas yra socialiai reikšminga, tačiau išstumta iš viešojo diskurso; tai nėra vien tik kalbos aktai, bet platus įvairių socialinių praktikų spektras: simuliavimas, suvaidinti nusiskundimai, apsimestinis nemokšiškumas, šmeižtas, padeginėjimai ir sabotažas yra „įprastiniai sąlyginai bejėgių grupių savigynos būdai" (Scott, 1990: 28).

Pavaldžiosios klasės dažnai vysto kerštо ir pasipriešinimo fantazijas, netiesiogiai išreikšdamos jas liaudies pasakose ir dainose. Nors viešojoje sferoje žmonės demonstruoja tokį elgesį, kokio, jų manymu, iš jų tikimasi, tačiau pasakose, mituose, ganduose, priežodžiuose, ritualuose yra išreiškiamas priešiškumas dominuojančios klasės atstovams. Slaptuosiuose transkriptuose dažnai perteikiama *Schadefreude* (iš vok. k. „piktdžiuga dėl kitų nesėkmės"). Pavyzdžiui, yra žinoma, kad juodaodžių bendruomenės šventė Titaniko katastrofą kaip įvykį, reprezentuojantį baltojo žmogaus nesėkmę (Scott, 1990: 42). Nors pirminėje stadijoje slaptieji transkriptai niekuomet nėra išsakomi per tiesioginį kontaktą, tačiau nuo pat pradžių juose yra užblokuoti galios ketinimai. Kuo labiau dominuoja valdančioji klasė, tuo ryškiau skiriasi viešieji ir slaptieji transkriptai.

Riba tarp slaptųjų ir viešųjų transkriptų nėra stabili – šiuo atžvilgiu vyksta nuolatinės permainos. Pradinėje formavimosi stadijoje slaptieji transkriptai išreiškiami anonimiškai minioje, „tarp eilučių", užkoduotu būdu. Jais išreiškiama tai, ko nedrįstama pasakyti viešumoje, bijantis bausmės. Žemo profilio rezistencijos formos dar nepasižymi atviru kalbėjimu savo vardu – užkulisiuose plėtojama bendra galios kritika. Trokštamas norų išsipildymas visuomet yra reikšmingas slaptųjų transkriptų

[12] Chanana, Dev Raj (1960). *Slavery in Anscient India*, 57 (cit. Patterson, Orlando (1982). *Slavery and Social Death*, p. 207–208).

komponentas. Jei dominuojanti grupė nėra ganėtinai stipri, kad galėtų reguliuoti pavaldžiųjų grupių elgesį, įveikiama politinė sanitarinė užtvara (angl. *political cordon sanitaire*), šalinami žymimieji ženklai, skyrę viešuosius ir slaptuosius transkriptus. Pavaldžiosios grupės laisvėja iš konformizmo įpročių ir įgyja vis daugiau galios nebevaidinti socialinio paklusnumo vaidmenų arba vaidinti juos ne taip nuosekliai.

Mimezė, mimikrija, ironija, parodija, tylus, prašaliečiui nesuvokiamas ir nejžvelgiamas užkulisių diskursas – tokios yra dominuojamųjų grupių kasdienybės praktikos ir išgyvenimo strategijos. Nagrinėdamas slaptųjų transkriptų formavimąsi ir jų raidą, J. Scottas aprašo *vergovės paradoksą*: vergų motinos, siekdamos apsaugoti savo vaikus nuo pažeminimo ir skausmo, auklėja juos nuolankumo ir konformizmo dvasia; iš meilės savo vaikams motinos socializuoja juos taip, kad šie stengtųsi įtikti savo šeimininkams ar bent jau jų nesupykdytų. Praktikuojama ilgus metus ir perduodama iš kartos į kartą, ši tradicija tampa savaime išmokstamų ir naudojamų socialinių ir diskursyvinių įpročių visuma. J. Scottas teigia, kad subordinacijos ir konformizmo įpročiai pastebimi net ir tradicinėse britų dirbančiosios klasės šeimose, lyginant jas su viduriniąja klase.

Klausimai

1. Kokie bruožai apibūdina pavaldžiojo subjekto (angl. *subaltern*) politinio sąmoningumo ir elgesio modelius?
2. Ką reiškia slaptieji ir viešieji transkriptai?
3. Pateikite Lietuvos visuomenėje egzistuojančių slaptųjų ir viešųjų transkriptų pavyzdžių.
4. Ką J. Scottas vadina vergovės paradoksu?
5. Ką reiškia tylusis, arba kasdieninis, pasipriešinimas?
6. Ar galima kasdieninio pasipriešinimo strategijas laikyti politinio sąmoningumo išraiška?
7. Kaip trumpai apibūdintumėte britų istoriko E. Hobsbawmo and indų istoriko R. Guhos ginčą dėl „politikos“ ir „politiškumo“ sampratos?
8. Ar galima teigti, jog modernioji „politikos“ ir „politiškumo“ samprata yra iš esmės europocentristinė ir prievartinė?
9. Kokios yra istoriškai susiformavusio vergovės paradokso politinės pasekmės dekolonizuotoms ir politinę nepriklausomybę atgavusioms šalims?

5. SOVIETINIS KOLONIALIZMAS – KIENO KOLONIALIZMAS?

Ar galima sovietinę sistemą laikyti kolonializmo variantu? Jai būdinga primestinė sovietinė ideologija, primestinės valdymo, biurokratinės, socialinės ir kultūrinės praktikos, prievarta diegiama internacionalizmo ideologija, ideologų sukonstruota *homo sovieticus* koncepcija bei prieš sovietinę sistemą nukreiptas disidentinis judėjimas, sovietinės imperijos pakraščiuose, sąjunginėse respublikose įgaunantis nacionalizmo atspalvį. Nors posovietiniu laikotarpiu nepriklausomybę atgavusios valstybės yra linkusios laikyti save Rusijos sovietinės kolonijinės ekspansijos aukomis, verta atkreipti dėmesį į tai, kad disidentinis judėjimas, nukreiptas prieš sovietinę sistemą, vyko ir pačioje Rusijoje, o žlugus sovietiniam režimui, išgirstama nuomonė, jog ir pati Rusijos visuomenė laikytina sovietinio eksperimento auka. Jei sovietinę sistemą galima laikyti kolonializmo variantu, tuomet derėtų kelti klausimą, kas ir kieno vardu vykdė šią kolonizaciją.

Porevoliuciniu laikotarpiu Rusijoje netrukus susiformavo nauja valdančioji klasė, arba sovietinė nomenklatūra (klasikinio, t. y. britų užjūrio, kolonializmo atveju vadinama mimetine vertėjų klase). Ją sudarė visų pirma Komunistų partijos nariai, formalias galios pozicijas užimantys asmenys, politinis elitas, viešai deklaruojantis savo lojalumą dominuojančiai sovietinei ideologijai. Sovietinė nomenklatūra netrukus įsitvirtino kaip privilegijuota klasė, kuri planinės ekonomikos ir prekių deficito sąlygomis buvo aprūpinama specialiais butais, tarnybiniais automobiliais, apsipirkdavo šios klasės atstovams skirtose parduotuvėse, t. y. turėjo geresnes vartojimo sąlygas.

Stalinistinių represijų laikotarpiu visuotinio nepasitikėjimo atmosfera vyravo ne tik tarp elitų bei likusių pavaldžiųjų masių, bet ir tarp paties elito atstovų. Orlando Figesas (2007) savo knygoje *Whispers* (*Šnabždesiai*), pasitelkdamas biografinius pasakojimus bei gyvenimo naratyvų

analizę, perteikia totalitarinės kontrolės atmosferą Sovietų Sąjungoje ir visuotinio nepasitikėjimo sindromą – kai kurie jo respondentai, kilę iš tremtinių šeimų, gimę ir augę tremtyje, Sibire, šį faktą ilgus metus slėpdavo net nuo savo sutuoktinio.

Totalitarinė visuotinio sekimo, nepasitikėjimo atmosfera persmelkdavo net artimiausius žmonių ryšius, tiek tarp sutuoktinių, tiek tarp tėvų ir vaikų. Sovietų Sąjungoje buvo gerai žinomas Pavliko Morozovo atvejis. Pavelas Morozovas gimė 1918 m. netoli Jekaterinburgo; būdamas 13 metų, įdavė savo tėvą Sovietų Sąjungos represinėms žinyboms už antisovietinę veiklą, manoma, kad už dokumentų klastojimą. Tais pačiais metais Pavliko dėdė, senelis, močiutė ir pusbrolis už tėvo įdavimą nužudė Pavliką. Sovietinė propaganda pavertė Pavliką Morozovą kone mitologiniu didvyriu, o mokykla, kurią Pavelas lankė, tapo muziejumi, kurį lankydavo mokinių ekskursijos iš visos Sąjungos.

Anot kai kurių autorių (pavyzdžiui, Štromas, 1977; Figes, 2007 ir kt.), sovietinėje sistemoje dominuojančios sovietinės ideologijos nepalaikė nei dominuojantys politiniai elitai, t. y. nomenklatūros atstovai, nei platieji visuomenės sluoksniai. Remiantis J. Scotto slaptųjų transkriptų teoriniu modeliu, pavaldžiosios klasės kruopščiai atlieka paklusnumo, subordinacijos vaidmenis ir demonstruoja surežisuotas, gerai išmoktas politinio lojalumo praktikas, vengia atviros konfrontacijos, bijodamos bausmių, sankcijų ar įkalinimo, tuo tarpu dominuojančios klasės, arba sovietinės nomenklatūros, atstovai išreiškia apsimestinę ištikimybę sovietinei ideologijai, bijodami prarasti turimas privilegijas.

Seila Benhabib (1996) šias praktikas vadina „kasdieninio gyvenimo fenomenologija totalitarizmo sąlygomis“. Pasak jos, faktas, jog „institucišKai yra sunaikinama viešoji erdvė, pakeičia fundamentalias žmogiškojo gyvenimo struktūras. Totalitarizmo sąlygomis viešoji erdvė yra kupina tuščių, beprasmių ir gąsdinančių režimo galios ženklų, o gyvenamasis pasaulis yra atkuriamas kažkur kitur“ (Benhabib, 1996: 128–129). Privačiose sferose, saugioje, nuo pašalinių akių atskirtoje aplinkoje atsiskleidžia tikrosios žmonių nuostatos.

Olegas Kharkhordinas (1999) tokius socialinės ir politinės elgsenos įpročius vadina skilusiu subjektyvumu ir socialine šizofrenija. Jis tvirtina, jog sovietinį subjektą geriausiai apibūdina dichotomija tarp *oficialiojo Aš* bei *slapto ir intymaus Aš*, kur *oficialusis Aš* pasirodo, veikia ir elgiasi viešumoje, o *slaptas ir intymus Aš* „matomas tik artimiausiems draugams bei

šeimos nariams, o kartais slepiamas net ir nuo jų, be to, pasireiškia tik tais kritiniais momentais, kai subjektas nustoja save kontroliuoti" (Khardhordin, 1999: 357).

Johnas Youngas (1991) sovietinius piliečius vadina nonformistais disidentais, kurie „oficialiam vyriausybės melui priešina tikruosius faktus, pateikdami ir aptardami juos pokalbiuose už uždarų durų kartu su nusivylusiais draugais, bijodami slaptų pasiklausymų ir naudodamiesi sutartine ženklų bei perkeltinių prasmių kalba, perduodami vienas kitam iš rankų į rankas rankraščius arba garso įrašus..." (Young, 1991: 226).

Serguei'us Oushakine'as (2001) tai aiškina kaip mimetinę rezistenciją, kai tiek dominuojamas, tiek dominuojantis subjektai priklauso tam pačiam diskursyviniam laukui ir iš esmės, galima teigti, vadovaujasi tais pačiais interesais.

Lietuvių išeivijos atstovas Aleksandras Štromas (1977) garsiojoje savo paskaitoje *Kas yra sovietiniai disidentai*, 1977 m. perskaitytoje Bradfordo universitete, taip pat plėtoja analogišką pasyvaus, tyliojo disidentizmo, kasdieninės tyliosios rezistencijos sampratą. A. Štromas taip pat tvirtina, jog sovietinės sistemos nepalaikė nei darbo klasės, nei pati sovietinė nomenklatūra (būtent tuo remdamasis A. Štromas pranašavo greitą sovietinės sistemos griūtį). Anot jo, iš esmės kiekvienas sovietinis pilietis yra disidentas, kuris nepalaiko sovietinės ideologijos ir nepritaria sovietinei sistemai, tačiau dėl pragmatinių interesų (dirbti, studijuoti, siekti profesinio tobulumo, keliauti, auginti vaikus) leidžiasi į tam tikrus kompromisus. Šias tyliojo, kasdieninio pasipriešinimo strategijas Sovietų Sąjungoje A. Štromas vadina latentiniu, arba intrastruktūriniu, disidentizmu.

A. Štromas teigia, kad sovietiniam režimui niekada nepavyko pelnyti žmonių palankumo; režimas laimėjo vien tik taikydamas prievartą. Žmonių priešiškumas politiniam režimui reiškėsi per daugelį kasdieninio gyvenimo praktikų. Žemiausio lygio rezistencijos praktikomis A. Štromas vadina ekonominius nusikaltimus bei socialinį sabotažą. Panašiai kaip ir J. Scottas, akcentuojantis tarp valstiečių paplitusias smulkias vagystes, nelegalius ekonominius veiksmus kaip pusiau sąmoningą pasipriešinimo galios režimui formą, A. Štromas pabrėžia, kad nelegalios veiklos buvo neatsiejama sovietinės kasdienybės dalis, o tai geriausiai paaiškina populiarus sovietinio laikotarpio keiksmas: „Kad tu gyventum vien tik iš atlyginimo" (Štromas, 1977: 5). Dar daugiau, vietoj kriminalinį atspalvį

turinčio žodžio „vogti“ buvo vartojami kiti terminai „susiveikti“, „susikombinuoti“, kurie tam tikru laipsniu legitimavo šias ekonomines veiklas.

Panašiai kaip ir J. Scotto tyliojo pasipriešinimo teorijoje, šiuo atveju yra vengiama atviros ir nereikalingos konfrontacijos, o nepasitenkinimas, baiminantis būti nubaustiems arba prarasti privilegijas, niekuomet neišsakomas viešai: „Intrastruktūriniai disidentai paprastai nepageidauja atvirai deklaruoti savo įsitikinimus“ (Štromas, 1977: 9). Nors kai kurie žmonės buvo konformistai, siekiantys karjeros bet kokia kaina, A. Štromo manymu, dauguma žmonių tiesiog siekė išlaikyti savo pozicijas, kad galėtų užsiimti savo mėgstama veikla (mokyti vaikus, gydyti žmones, kurti ir t. t.), nors tuo pat metu ir nekentė politinio režimo.

A. Štromas mini tokį atvejį: „Atsimenu – kalbėjau su kolega, kuris atsisakė pasirašyti disidentinio pobūdžio peticiją, nors visiškai pritarė jos turiniui. Jis paaiškino, kad sutiktų susigadinti savo karjeros perspektyvas ir pasirašyti šią peticiją, jei tikėtų, kad ji ir jo parašas asmeniškai atneš visuomenei kokių nors teigimų rezultatų. Tačiau tai yra mažai tikėtina, todėl, prieš pasirašydamas, jis privalo gerai pagalvoti – jis ką tik baigė rašyti knygą, kuri gali turėti rimtą poveikį ekonominėms reformoms. Jis nebuvo tikras, kas svarbiau, netgi žiūrint iš disidentinio judėjimo perspektyvos – jo knygos publikavimas ar jo parašas po peticijos tekstu. Kolega buvo linkęs manyti, jog publikuoti knygą buvo svarbiau“ (Štromas, 1977: 9).

Šiai intrastruktūrinio disidentizmo formai apibūdinti A. Štromas pasitelkia rusų disidento Aleksandro Solženycino teiginį: „Gyvenimas (žinoma, tik dalinis) meluose tam, kad galėtum dirbti vardan tiesos“ (cit. Štromas, 1977: 10). Čia, kaip ir postkolonializmo teoretiko H. Bhabhos darbuose, sutinkama ta pati dalinio žmogaus, dalinės egzistencijos sąvoka (angl. *partial being, partial subject*), t. y. dalinis subjektas, kuris egzistuoja tik iš dalies, negali realizuoti ir išreikšti savęs, kalbėdamas kalba, kuri yra ne jo„ svetima.

Dar daugiau, anot A. Štromo, daugelis intrastruktūrinių disidentų tapdavo ekstrastruktūriniais, arba atvirais, disidentais prieš savo valią, ne savo noru. Kaip tipišką pavyzdį A. Štromas pateikia rašytojo A. Solženycino atvejį. A. Solženycinas pats aktyviai siekė narystės Rašytojų sąjungoje ir dėjo pastangas, kad gautų Lenino vardo prizą, kuris būtų „sustiprinęs jo oficialias pozicijas“. Tik po to, kai A. Solženycino darbai tapo plačiai žinomi ir pripažinti Vakarų šalyse, sovietinės valdžios

struktūros suprato, jog tai gali kelti grėsmę pačios sovietinės sistemos legitimumui. A. Solženycinas buvo pašalintas iš Rašytojų sąjungos, tuomet ir jis pats ėmė sąmoningai laikytis disidentiškos nuostatos bei užsiimti disidentine veikla.

Sovietinė nomenklatūra, sovietinis politinis, ekonominis ir kultūrinis elitas buvo, perfrazuojant T. B. Macaulay'ų (1835), vertėjų klasė, turėjusi atstovauti sovietinės imperijos interesams ir užtikrinti sėkmingą viešpatavimą. Sovietų Sąjungoje 1923 m. (Lietuvoje atitinkamai po 1945-ųjų), vykstant korenizacijos procesui, buvo siekiama kuo daugiau vietos gyventojų įtraukti į partines organizacijas bei sovietinės valdžios struktūras ir šitaip suformuoti vietinę, tautinę sovietinę nomenklatūrą. Vietiniai sovietinės nomenklatūros atstovai susidurdavo su interesų bei moraliniais prieštaravimais: viena vertus, jie vykdė sovietizacijos politiką nacionalinėse respublikose, kita vertus, žinojo vietos visuomenės poreikius ir siekė juos patenkinti. Toks dvigubo lojalumo kompleksas dažnai reiškė skausmingas patirtis bei konfliktus su vietos bendruomene.

Maždaug nuo septintojo dešimtmečio, vėlyvojo socializmo periodu, pastebima tam tikra stagnacija, nomenklatūros laikysena tampa nelanksti, įvairios sovietinės administracinės, biurokratinės, socialinės ir kultūrinės praktikos virsta sustabarėjusiais ritualais – nors formaliai jų laikomasi, tačiau praktiškai nepasitikima. Apibūdindamas to meto situaciją Lietuvoje, filosofas Romualdas Ozolas rašė: „Kadangi valstybė buvo visiškai subiurokratėjusi ir apmirusi, žmonės tiesiog nusišalino nuo jos" (cit. Ilgūnas, 2000: 24). Formuojasi tipiška kolonijinės visuomenės situacija: subjektas gali ir geba dominuojančią ideologiją bei hegemoninę kultūrą savintis ir naudoti savo tikslams, „kurie gali labai skirtis nuo tikslų, kuriuos numatė šios kultūros ir ideologijos skleidėjai" (Ashcroft, 2001: 44). Formalių sovietinių taisyklių bei ritualų kontekste vis dažniau veikiama neformaliais, neoficialiais būdais, taikomos suasmenintos praktikos, plėtojamas socialinis žinojimas, kaip veikti ir siekti asmeninių tikslų, apeinant sistemos reikalavimus – tai situacija, kai žmonės vis labiau laisvėja iš konformizmo įpročių ir įgyja vis daugiau galios nebevaidinti socialinio paklusnumo vaidmenų, kuriuos implikuoja viešieji transkriptai, arba vaidinti juos ne taip nuosekliai (Scott, 1990).

Klausimai

1. Koks dominuojantis piliečių santykis yra palaikomas su valstybe totalitarinėje sovietinėje sistemoje?
2. Ką S. Benhabib vadina kasdienio gyvenimo fenomenologija totalitarizmo sąlygomis?
3. Kokias galėtumėte išvardyti opozicines kalbos situacijas, dominavusias Sovietų Sąjungoje?
4. Ką A. Štromas vadina intrastruktūriniais disidentais?
5. Ar J. Scotto tyliojo, kasdieninio pasipriešinimo teorija taikytina sovietinei sistemai?
6. Pateikite slaptųjų transkriptų iš sovietinio laikotarpio pavyzdžių.

6. KOLONIJINIO IŠSIVADAVIMO FORMOS

Kaip jau minėta pirmame skyriuje, sunku būtų rasti valstybę ar teritoriją, kuri niekada nebuvo kolonizuota ir (arba) pati niekada nevykdė kolonijinės politikos kitų valstybių / teritorijų atžvilgiu. Dėl tos pačios priežasties sunkiai apibrėžiamos kolonializmo ir postkolonializmo chronologinės ribos. E. Saidas savo knygoje *Orientalizmas* mini, jog jau po Pirmojo pasaulinio karo Vakarų Europoje pradedama kalbėti apie kolonijose bręstančius neramumus ir galimą kolonijinio dominavimo pabaigą:

> *Egzistavo visiškos okupacijos klausimas, egzistavo Europos varžymosi Oriente mandatinių teritorijų klausimas, egzistavo Europos varžymosi Oriente klausimas, egzistavo vietinių elitų, vietinių liaudies judėjimų ir vietinių reikalavimų suteikti savivaldą bei nepriklausomybę traktavimo klausimas. <...> Niekas kitas kaip pats Sylvainas Levi, Societe asiatique pirmininkas nuo 1928-ųjų iki 1935-ųjų, College de France sanskrito profesorius, 1925 m. leidosi į rimtus apmąstymus apie Rytų–Vakarų problemos aktualumą: „Šis nusivylimas virto pagieža nuo vieno iki kito Oriento krašto, ši pagieža jau bemaž virsta neapykanta, o ši tik ir laukia palankaus momento, kad taptų veiksmu".*[13]

Realiai dekolonizacijos procesas prasidėjo tik po Antrojo pasaulinio karo, kai susiklostė tam palankios socialinės ir politinės aplinkybės. Pirma, didžiosios Vakarų Europos kolonijinės valstybės buvo išsekintos karo ir, kamuojamos vidaus problemų, atlaidžiau vertino kolonijų atvejį, antra, tarptautinėje politikoje vis labiau įsigalėjo JAV ir Sovietų Sąjunga, kurios abi atvirai pasisakė prieš kolonijinę ideologiją. Paradoksalu, bet kolonizuotųjų valstybių elitai, gavę vakarietišką išsilavinimą, perėmė

[13] Lefevre, Frederic (1937). Une Heure avec Sylvain Levi. Jacques Bacot (ed.). *Memorial Sylvain Levi*. Paris: Paul Hartmann, p. 123–124 (cit. Said, 2006: 315).

europietiškas demokratines tradicijas bei marksizmo ideologiją ir ėmė reikalauti teritorinės autonomijos, tautos apsisprendimo teisės bei politinės nepriklausomybės.

Antikolonijinio išsivadavimo judėjimus galima apibūdinti kaip sąlyginai taikius (dauguma atvejų). Dažniausiai išsivadavimo judėjimai vyksta pagal tą pačią schemą: tradicinis socialinis solidarumas visuomenėje nebepropaguojamas, jaučiamas nepasitenkinimas esama politine bei socialine tvarka, ir tuomet tam tikra visuomenės grupė, dažniausiai esama santvarka nepatenkinti elitai, pasiūlo alternatyvią socialinio gyvenimo viziją ir alternatyvias socialinio solidarumo formas. Kolonizuotose visuomenėse formuojasi socialiniai judėjimai, paprastai vadovaujami ryškaus charizmatinio lyderio; ieškant alternatyvių solidarumo formų, atsigręžiama į praeitį, istoriją, tradiciją, vėl atrandama ir permąstoma praeitis, kuri dažnai pateikiama kaip idealizuota prarasto aukso amžiaus versija, permąstomas santykis su savo pačių praeitimi bei Vakarais.

Francesco Alberoni (1984) tai įvardija kaip *nascent state* (iš angl. k. „formavimosi, kūrimosi būsena“). Tai specifinė socialinio virsmo forma, didelio entuziazmo, naujų normų ir vertybių ieškojimo, naujų ideologijų įgyvendinimo periodas – jo metu atrandamos naujos vertybės ir sukuriamos naujos solidarumo formos. Šis specifinis socialinis virsmas formuojasi instituciškai ir yra nukreiptas prieš esamas institucijas. *Nascent state* reiškia socialinių permainų laikotarpį, kai institucinės gyvenimo formos nustoja pastoviai egzistuoti. Tai specifinė socialinių pasikeitimų forma: *tradicinis socialinis solidarumas tampa nebeveiksmingas, ir tuomet visuomenės dalis pasiūlo alternatyvią solidarumo formą, žadėdama visuotinę rekonstrukciją.*

Kaip *nascent state* judėjimų pavyzdžius F. Alberoni nurodo krikščionybės pradžią, Reformaciją ir Renesansą, Šviečiamąjį laikotarpį bei kitus „mintis monopolizuojančius“ sąjūdžius. Šią kūrimosi būseną charakterizuoja intensyvus dvasinis gyvenimas, entuziazmas, kai atrandamos naujos socialinės vertybės. Emocijos ir entuziazmas – fundamentalūs formavimosi būsenos komponentai, tačiau tai nėra vien tik emocinė ir entuziazmo būsena. Pavyzdžiui, futbolo sirgaliai žaidimo metu taip pat išgyvena stiprias ir vienijančias emocijas bei sukuria tam tikrą tarpusavio solidarumo jausmą. Futbolo fanų entuziazmas gali tęstis ilgą laiką, tačiau jis nesuteikia tokios patirties kaip atsinaujinimas, naujų vertybių atradi-

mas, naujų horizontų atsivėrimas bei galimybė pakeisti savo kasdieninę egzistenciją alternatyviais gyvenimo būdo modeliais.

Kūrimosi būsena paprastai yra inspiruojama visuomenės dalies, kuri yra nepatenkinta esama padėtimi. Visuomenės dalis, pasiūliusi alternatyvią solidarumo formą, suvienija nepriklausomus dalyvius, kurie atsiduria opozicijoje esamos oficialiosios tvarkos atžvilgiu. Remiantis šiuo pagrindu, formuojami alternatyvūs tikrovės interpretavimo mechanizmai. Grupė žmonių, apie kuriuos susidaro kūrimosi būsena, pasiūlo žmonėms gyvenimo būdą, visiškai besiskiriantį nuo kasdieninių papročių ir institucijų. Būtent šiuo momentu *nascent state* įgauna formą ir struktūrą. Šitaip aprašomas socialinis virsmas tampa konkrečiu istoriniu projektu, palaikomu konkrečių istorinių jėgų – taigi, tampa institucijomis ir kasdieninio gyvenimo formomis.

8-ajame dešimtmetyje Tarybų Sąjungoje ėmė vis labiau ryškėti vidiniai prieštaravimai. Anot istoriko Edvardo Gudavičiaus, „sistema nebepajėgė pati savęs reprodukuoti“ (*Išliksime būdami atviri pasaulio kultūrai*, 1997: 5), ir totalitarinis sovietinis režimas buvo priverstas liberalizuotis. 1985 m. Tarybų Sąjungos Komunistų partijos Politinio biuro generaliniu sekretoriumi tapo Michailas Gorbačiovas. Suvokdamas fundamentalių reformų poreikį, siekdamas išjudinti stagnatorišką režimą bei sustabarėjusią ir neefektyvią ekonomikos sistemą, M. Gorbačiovas pradėjo vykdyti viešumo, kaip politinio liberalizavimosi, ir pertvarkos, t. y. ekonominės restruktūrizacijos, politiką. Buvo viešai ir oficialiai įvardyti Tarybų Sąjungą kamuojantys vidiniai prieštaravimai ir tradicinio, klasinio solidarumo krizė.

1988 m. Lietuvoje prasidėjęs Tautinio Atgimimo Sąjūdis buvo specifinė socialinių pasikeitimų forma, intensyvaus dvasinio gyvenimo, stiprių kolektyvinių emocijų laikotarpis, kai buvo atrandamos naujos vertybės, o idealas, atrodo, ranka pasiekiamas. Individai tuo metu jautė, tarsi jų gyvenimus būtų persmelkęs katarsis. Tokius kolektyvinius išgyvenimus Atgimimo metu Lietuvoje liudija emocingų, ritualizuotų, teatralizuotų masinių renginių, mitingų, susirinkimų gausa. Kaip teigia Jolanta Palidauskaitė, „Atgimimo pradžios politika gali būti įvardinta mitinginės, simbolinės, ritualinės politikos vardu. (…) Masiniai renginiai ir teatralizuota, dažnai į apeigas panaši mitinginė politika (tautinės vėliavos, dainos, degančios žvakės, varpų skambesys) išjudino, mobilizavo visuomenę, sužadino laisvės troškimą. Polinkis paversti politiką ritualu

greičiausiai bus perimtas iš katalikybės. (…) Lietuvoje pastebimi ir tiesiogiai su religija susiję politiniai veiksmai (žygiai su kryžiumi, kaip kančios ir atpirkimo simboliu, po Lietuvą), kurie normalioje XX amžiaus pabaigos Vakarų valstybėje sunkiai įsivaizduojami" (Palidauskaitė, 1996: 107).

Kolektyvinis entuziazmas formuojasi ir yra palaikomas dažniausiai vieno charizmatinio lyderio. Kaip nurodo F. Alberoni, didieji charizmatiniai istorijos lyderiai – Mohamedas, Napoleonas, V. I. Leninas, J. V. Stalinas, Benito Mussolini, Adolfas Hitleris – visi jie buvo fanatiško liaudies atsidavimo ir entuziazmo objektai, kurių buvimas ir kalbos liudijo naujo, kitokio gyvenimo galimybę. Lietuvoje charizmatinis Sąjūdžio lyderis buvo prof. Vytautas Landsbergis. Jo galias liudija 1991 m. sausio 13-osios įvykiai: „Atsiliepdamos į Landsbergio kvietimus, minios žmonių rinkosi ginti Aukščiausiosios Tarybos, televizijos ir radijo stoties ir televizijos bokšto. Savo kalboje, kuri buvo transliuota tautai sausio 13-osios naktį, Landsbergis kvietė ‚priešintis iki galo ir kvietė tautą nenusileisti agresijai'. Po sausio 13-osios Landsbergio populiarumas nepaprastai išaugo ir laikėsi toks didesnę metų dalį" (Lieven, 1993: 79). Analizuodamas to meto viešąjį diskursą bei sąmoningumo sklaidą, charizmatinę V. Landsbergio įtaką ir galią liudija ir Leonidas Donskis: „*Mobile vulgus* profesoriaus sugestijoms bei savotiškai hipnozei pasiduodavo vos ne kaip garsieji Kiplingo džiunglių banderlogai išmintingajam smaugliui Ka" (Donskis, 1997: 79).

Pačiame kūrimosi būsenos (angl. *nascent state*) centre yra fundamentali metaistorinė patirtis, – šiuo atveju tarpukario nepriklausomos Lietuvos tautinio aukso amžiaus provaizdis, – kurią grupė interpretuoja išvien kartu su savo socialine istorine aplinka. Kūrimosi būsena iš esmės pakeičia laiko sąvoką. Kasdieniniame gyvenime laikas yra suskirstytas į praeitį, dabartį ir ateitį, o praeitis čia yra nepasiekiama ir nepakeičiama. Formavimosi būsenoje, priešingai, praeitis yra konstruojama iš naujo. Čia yra praeitis iki nuopuolio ar nuodėmės, po to eina nuopuolis / nuodėmė ar kitas koks faktas, kuris žymi nuosmukį ir pablogėjimą, tačiau šis periodas baigiasi, kai ima formuotis kūrimosi būsena.

Fundamentalios formavimosi būsenos patirties struktūra yra tokia: minties sferoje yra tik viena tiesa, ir jos yra laikomasi net ir tada, kai ji gali atrodyti neišbaigta, neaiški ar nevisiškai argumentuota; sentimentų ir etinių vertybių sferoje yra kažkoks absoliutus gėris, kuris pats savaime yra vertybė, kuris yra pageidautinas ir kurio kontekste sutampa pareiga ir malonumas; santykių sferoje yra įmanoma pašalinti bet kokį

susvetimėjimą, nes žmonių tarpusavio santykiai yra keičiami į tokį būvį, kuriame *kiekvieno individualūs troškimai sutampa su autentiškais bendrais visuomenės norais.*

Pavyzdžiui, V. Landsbergis 3-ajame Sąjūdžio suvažiavime (1991 m. gruodį) „atsisakė apibūdinti Sąjūdžio programą, tačiau nurodė: „Tam tikrų pirmenybių apibrėžimas jau būtų panašus į programą. Tai doras darbas, šeima, gimtoji žemė" (Lieven, 1993: 269).

Vienas iš *nascent state* bruožų yra mirties baimės išnykimas. Individas, apimtas kūrimosi būsenos, išgyvendamas patirtį, kuri yra didesnė ir reikšmingesnė už jo turimus gyvenimo patyrimus, jaučiasi persmelktas tos patirties, ir todėl mirtis jam nebeatrodo svarbi. Lygiai kaip mylimieji yra pasiryžę mirti vienas dėl kito, taip ir patiriantys kūrimosi būseną yra pasiryžę paaukoti savo gyvybę dėl naujos transcendentinės patirties. Skiriamoji linija tarp gyvybės ir mirties ypač susiaurėja tuo metu, kai minėta būsena pasiekia savo gyvybingumo apogėjų. Visa psichinė energija skiriama sukurti tam, kas savaime yra vertinga, atsparu laikui ir mirčiai, todėl individuali egzistencija ir mirtis to siekiant nėra per didelė kaina.

> *Dvasinė rezistencija – tautos dvasios, laisvės ir tiesos (šios sąvokos yra neatsiejamos) siekimų reiškimas taikiomis priemonėmis siekiant atsispirti svetimai ideologijai, gyvenimo būdui, dvasinei bei fizinei prievartai, smurtui. (...) Mes tampame pasiryžę aukai ir žygdarbiui Tėvynės labui. Mus aplanko absoliuti laimė, nes jaučiame savyje Dievą. Mes esame absoliučiai teisūs, nes kovojame dėl laisvės, mūsų pasiryžimas aukotis nuplauna ankstesnes nuodėmes, ir mes tampame skaistūs bei gražūs. Mus lydi nemirtingumo jausmas, nes kiekvieno mūsų dvasia ir kūnas susilieja su nemirtinga tautos dvasia ir kūnu (Tauginas, 1991: 1).*

Pasak Emile'io Durkheimo, šis virsmas yra periodas, kai „idealas atrodo ranka pasiekiamas" (cit. Alberoni, 1984: 7). Viešieji ir slaptieji transkriptai susilieja, visuomenė yra absoliučiai vieninga, siekdama bendrų tikslų, kurių akivaizdoje individualūs poreikiai ir intencijos nėra reikšmingi. Aprašydamas tautinį romantinį Atgimimą, Saulius Pivoras apibūdina jį kaip laikotarpį, kada „privatumas nebetveria savame kiaute", o „tikrovė neskiriama arba mažai skiriama nuo idealo" (Pivoras, 1992: 6).

Sąjūdis buvo charakteringas aprašyto virsmo pavyzdys: jis rėmėsi ne institucine biurokratine tvarka, o spontaniškais ir vitališkais entuziazmo proveržiais; ne pusiausvyra ir logika, o kūrybingumu ir tikėjimu; ne

racionaliais kontraktiniais susitarimais, o vienijančiomis emocijomis, aistra ir atsidavimu. Pasak F. Alberonio, entuziazmo ir egzaltacijos būsena vargina, todėl negali tęstis per ilgai. Tai yra laikinas socialinis darinys ir negali ilgai gyvuoti; entuziazmas ir reformos, užtrukusios per ilgai, tampa varginančia ir sekinančia veikla. Charizmatinė galia savo prigimtimi taip pat yra nestabili. Abiem pusėms – tiek lyderiui, tiek jo pasekėjams – reikia saugumo. Socialinis virsmas, kadaise nukreiptas prieš institucijas, pradeda vidinę institucionalizaciją. Sukuriamos naujos galios struktūros, įtvirtinančios dominuojančią grupę ir ideologiją. Baigiasi visuotinis solidarumas, sukuriama nauja subordinacija su iš jos išplaukiančiais vidiniais prieštaravimais, kuriuos jau reguliuoja stabiliai veikiantis biurokratijos mechanizmas. Grįžtama prie įprastinio kasdienybės logika pagrįsto gyvenimo ritmo. Bet kokie bandymai išsaugoti, pratęsti ir instituciškai įprasminti virsmo, absoliučios vienybės būseną veda totalitarizmo ir kultūrinio fundamentalizmo link.

Klausimai

1. Kokios charakteristikos būdingos kolonijinio išsivadavimo judėjimams?
2. Kaip apibūdintumėte *nascent state* tipo socialinį judėjimą?
3. Kokios priežastys lėmė Sąjūdžio atsiradimą?
4. Kaip paaiškinti Sąjūdžio fenomeną, remiantis A. Štromo aprašytu sovietiniu intrastruktūriniu disidentizmu?
5. Dėl kokių priežasčių kolektyvinis entuziazmas negali tęstis?
6. Ar Lietuvos atveju galima kalbėti apie kolonijinėms valstybėms būdingą pervertintą emancipacinį potencialą?

7. Postkomunizmas, postkolonializmas ir postmodernizmas

Kas bendro yra tarp posovietinės ir postkolonijinės situacijų ir ar jos lygintinos tarpusavyje? Viena rimčiausių studijų šia tema yra Marko R. Beissingerio ir Crawfordo Youngo sudaryta knyga *Beyond State: Crisis?* (2002), kurioje buvusios Rytų bloko šalys lyginamos su postkolonijinėmis Afrikos ir Azijos regiono valstybėmis. Kas sieja buvusias sovietines respublikas ir buvusias Vakarų kolonijas? Pirmiausiai silpnas valstybingumas, prastai funkcionuojančios arba disfunkcinės politinės ir ekonominės institucijos, etniniu ar kitu pagrindu susiformavusių klanų įsigalėjimas, valstybės ir ekonomikos kriminalizacija ir išaugusi įtampa tarp įvairių socialinių grupių (Beissinger, Young, 2002: 4).

Kokia situacija susiklostė posovietinėje Lietuvoje? Kaip teigia A. Lievenas, kai Rytų Europos palydovinės valstybės pasižymėjo bent jau formaliu valstybingumu, Pabaltijo valstybės neturėjo savų valiutų, ginkluotųjų pajėgų, pasienio apsaugos, diplomatinių tarnybų ir pan. „Netgi sovietams geranoriškai sutikus, atskirti Pabaltijo šalių institucijas nuo centralizuotųjų sovietinių būtų buvęs nepaprastai sudėtingas uždavinys“ (Lieven, 1994: 330).

„Gyvename kultūros griuvėsiuose“, – ši V. Landsbergio anuomet ištarta frazė tam tikra prasme apibūdina to laikmečio nuotaikas. Kaip visuomenė, sociologine šio termino prasme, formuojasi iš griuvėsių, iš nebūties? Kaip atsiranda nauji įpročiai, normos, taisyklės? Kaip ir kurios socialinio gyvenimo praktikos įteisinamos kaip institucijos? Anot Stjepano G. Mestroviciaus, „jei komunizmas miręs (...), kas tuomet jį pakeis? Pirmasis, spontaniškas atsakymas yra – kapitalizmas ir demokratija“ (Mestrovic, 1994: 13).

Kai kurie autoriai teigia, kad posovietiniu laikotarpiu Lietuva vėl užmezga galios požiūriu nelygiaverčius santykius. Kai sovietinė santvarka paskelbiama kaip neteisėta ir neteisinga, kaip naujas tiesos ir

legitimacijos šaltinis atrandami Vakarai. Prasideda vakarietiškų socialinių ir politinių praktikų bei institucijų imitacija ir importas: „Vakarai ateina visu pajėgumu (...) Vakarai struktūruoja socialinį gyvenimą (...) Vakarai yra pagrindinė politinė, ekonominė ir kultūrinė jėga. (...) Vakarai kuria ir formuoja socialinio gyvenimo sąlygas Rytų Europoje“ (Sampson, 1998: 180).

Siekdamos narystės NATO ir Europos Sąjungoje, buvusios sovietinės respublikos noriai demonstruoja savo europietiškumo kredencialus. Kaip pabrėžia Charlesas Ingrao (1999), beveik visos Vidurio ir Rytų Europos šalys save suvokia kaip paskutinį Europos ir europietiškumo bastioną, nuo kurio į Rytus prasideda barbariškas paslaptingas Orientas. Vėl kartojasi M. Bakic-Hayden (1995) besisluoksniuojančio orientalizmo koncepcija: Rytų Europa yra geriau nei Rusija, Vidurio Europa yra geriau negu Rytų Europa, o visų geriausia, tikroji, autentiška Europa yra Vakarų Europa. Pastebėta, jog buvusioje Jugoslavijoje Slovėnijos ir Kroatijos intelektualai apie Serbiją kalbėdavo pasitelkdami orientalizmo įvaizdžius ir terminologiją, Baltijos šalių intelektualai siekė vaizduoti Rusiją kaip barbarišką, orientalistinę, neeuropietišką (Kuus, 2004: 480).

Michalas Buchowskis (2006) savo straipsnyje *Orientalizmo šmėkla Europoje: egzotiškas Kitas ir (ar) stigmatizuotas Brolis?* teigia, jog, žlugus Sovietų Sąjungai, Vakarai vėl „atranda“ Rytų Europą, kaip kadaise „atrado“ Orientą. Šiuo atveju „atrasti“ reiškia ištirti, aprašyti ir suklasifikuoti, konstruoti reprezentacijas, kuriomis įteisinamas Vakarų Europos viršenybiškumas Rytų Europos atžvilgiu. Anot autoriaus, diskursyviai konstruojamas atsilikusio ir brutalaus regiono, tingių, neiniciatyvių, abejingų, totalitarinės praeities traumuotų regiono gyventojų paveikslas. Pasak jo, Lenkijos valstiečiai ir mažų miestelių gyventojai, kurie, žlugus sovietinei pramonei, kamuojami nedarbo, yra šiuolaikinis Europos Orientas, atkartojantis E. Saido *Orientalizme* aprašytus diskursus: „Tai ne Lenkijos kapitalizmas vystosi lėtai, tai Lenkijos žmonės, kurie užaugo liumpenproletariato aplinkoje, kurie neturi jokių standartų ir nepajėgia evoliucionuoti kapitalistinio normalumo link“[14] (Buchowski, 2006: 469).

Kai kurie autoriai, pavyzdžiui, Jozefas Boroczas ir Melinda Kovacs knygoje *Empire's New Clothes: Unveiling EU Englargement* (2001), imasi

[14] Winiecki, Jan. (2001). Historia polskiego marginesu (A History of the Polish [Social] Margins). *Rzeczpospolita*, 303, 29 December.

radikalios ES, kaip kolonijinio projekto, kritikos. Knygoje teigiama, jog senosios ES narės – Belgija, Danija, Prancūzija, Vokietija, Italija, Olandija, Portugalija, Ispanija ir Didžioji Britanija – sudaro „pagrindinių pasaulinio kapitalizmo epochos kolonijinių jėgų katalogą". Pasak autorių, derėtų prisiminti, jog tepraėjo tik pora kartų nuo to meto, kai 9 iš 15 ES narių tiesiogiai kontroliavo nuo 31 iki 46 proc. viso pasaulio teritorijos, o 1913–1933 m. šios kontroliuojamos teritorijos siekė net 75 proc." (Borocz, Kovacs, 2001: 11). Pažymima, jog ir šiandien išlaikomi nelygiaverčiai galios santykiai tarp senųjų ES narių bei kitų šalių tiek Rytų Europoje, tiek už Europos ribų. Europos Sąjungos plėtra lyginama su kolonijine ekspansija – šalims kandidatėms keliamais reikalavimais reformuojamos, normalizuojamos ir modernizuojamos valstybės institucijos, taip „eksportuojamas" bendras administracinis biurokratinis mechanizmas bei įtvirtinamas senųjų ES narių viršenybiškumas. Autoriai nurodo, jog darbo jėgos judėjimo iš naujų ES narių apribojimai prieštarauja ES steigimo dokumentuose numatytiems *laisvo darbo jėgos judėjimo* ir *solidarumo* principams. Autoriai klausia – jei ES misija yra sukurti „bendrą saugumo, laisvės ir teisingumo erdvę", ar tai reiškia, jog pasaulis anapus ES ribų yra nelaisvas, neteisingas ir nesaugus? (Borocz, Kovacs, 2001: 25–26).

Kai kurie autoriai (Bauman, 1992; Mestrovic, 1994) įvardija, jog sovietinė sistema buvo tam tikra modernybės versija, o posovietinės visuomenės laikytinos iš esmės postmoderniomis: „Z. Baumanas (1992) teigia, kad komunizmo žlugimas yra viena iš postmodernizmo apraiškų, suprantamų kaip maištas prieš Šviečiamojo laikotarpio naratyvus. Komunistinę svajonę apie tobulą visuomenę jis interpretuoja kaip grynai modernistinį socialinį eksperimentą. Jei tai tiesa, tuomet žmonės, kurie šventė komunizmo žlugimą, ‚šventė visai ką kita, patys to nežinodami. Iš tiesų jie šventė modernybės žlugimą, kadangi tai, kas žlugo, buvo vienas ryžtingiausių siekių modernybės projektą paversti tikrove; ir šis siekis žlugo' (Bauman, 1992: 222)[15]. Sakykime, kad Z. Baumanas buvo teisus. Tokiu atveju pastangos eksportuoti demokratiją ir laisvosios rinkos institucijas į pokomunistines šalis buvo ne kas kita kaip pastangos pakeisti mirusią sistemą mirštančia sistema" (Mestrovic, 1994: 17). A. Sverdiolas (2006) nurodo, jog posovietinė Lietuva yra tam tikra prasme postmoder-

[15] Bauman, Z. (1992). *Intimations of Postmodernity*. London: Routledge.

nesnė negu Vakarai. Virginijus Kinčinaitis (1991) posovietinę netikrumo ir nepasitikėjimo būseną įvardija kaip postmodernybę:

> *Autentiškos dabarties nėra arba ji nepripažįstama, praeitis iškastruota istorikų, į ateitį įmanoma patekti tik jau numintais, šleivais batais. Kaip sutramdyti tą slegiantį netikrumą? Kopija. Viskas kopijuojama. Būtent kas? Universalus pavyzdys. Trokštamas tikrumas prarandamas dvigubai – pavyzdžio kopija atstoja realybę. Kopijuojamas gyvenimas yra šleikštus, kaip ir kretiniški, suprask – postmodernistiniai ‚Gluosnio' kavinės interjerai. Prėskas kaip ir ‚Burdos' suvienodintos vargšės Lietuvos moterys, kaip šukuosenų, žvilgsnio, eisenos, teorijos, meno kūrinio ar erotinio veiksmo kopija. Šiurpus, o kartu ir jaudinantis, geidulingas – koketiška nebūtis, nesamo jaudulys, akimirkos tikrumo iliuzija kopijuojančiojo sąmonėje.*[16]

Posovietinėje Lietuvoje aptinkami visi postkolonijinei visuomenei būdingi konfliktuojantys naratyvai – skausmingas santykis su praeitimi, aukos sindromas, mesianistinės misijos nuojauta, demonizuotas, problematiškas santykis su Vakarais, kai neapykanta persipina su bandymu prilygti ir bejėgišku imitavimu, autentiško kalbėjimo ir autentiško gyvenimo galimybės. Šiose diskusijose aktyviai dalyvavo dauguma Lietuvos bei lietuvių išeivijos intelektualų: Leonidas Donskis, Tomas Venclova, Artūras Tereškinas, Jonas Mikelinskas, Krescencijus Stoškus ir kt.

Pavyzdžiui, rašytojas Jonas Mikelinskas atstovauja konservatyviajai tradicijai, kurioje ilgimasi tariamo prarasto tautos aukso amžiaus provaizdžio, o dėl išgyvenamo nuosmukio ir dekadanso kaltinami Vakarai:

> *Ir visa ta ‚literatūra', tas drabstymasis ekskrementais, laistymasis pamazgomis, dulkinimasis, seksas, rafinuotai pateikiamas tarsi desertas po sočių pietų arba vulgariai brukamas it nešvankūs išviečių piešinėliai, tas ‚menas', išdrabstytas, išdarkytas ant grindų, sienų ir langų, ta kulkosvaidžių papliūpas pranokstanti roko muzika, kuri kilnoja kojas, drasko gerkles ir it parazitus išpurto visas žmogiškas mintis apie pareigą, atsakomybę, padorumą, pasiaukojimą – visa tai iš Vakarų, iš Amerikos, iš Dulleso, iš Holywoodo, iš pasaulinės demokratijos citadelės.*[17]

[16] Kinčinaitis, Virginijus (1991). Lietuvių postmodernizmas – stilius iš niekur. *Kultūros barai*, 8, p. 5.

[17] Mikelinskas, Jonas (1996). Naujas senos doktrinos triumfas. *Literatūra ir menas*, kovo 2–3 d., p. 3.

Jeilio universiteto (JAV) profesorius Tomas Venclova (1997) išsako radikaliai priešingą nuomonę, kuri irgi yra gana tipiška postkolonijinėje situacijoje, kai vakarietišką išsilavinimą įgiję elitai, oponuodami dominuojantiems nacionalizmo sentimentams, pasisako už šalies modernizaciją:

Rytų Europa civilizaciškai vėluoja – iš dalies dėl amžiais susiklosčiusių istorinių priežasčių, iš dalies dėl nepavykusio, bent penkiasdešimt metų trukusio ‚socialistinio' eksperimento. Bet nereikia dievinti to civilizacinio vėlavimo, regėti jame ypatingo taurumo ar vidinės gelmės ženklą. Deja, dažniau jis liudija tiktai tamsumą, apsileidimą, paklusnumą žiaurokoms ir ribotoms patriarchalinėms normoms, kurias kažkodėl esame linkę vadinti tautinėmis vertybėmis arba pirmykščiu, moderniosios visuomenės prarastu gerumu.[18]

Artūras Tereškinas (1999) savo darbuose pabrėžia hibridišką posovietinės Lietuvos visuomenės prigimtį ir mimetinį Lietuvos kultūros pobūdį:

Lietuvos televizija yra persmelkta, pripildyta ir dominuojama tarptautinių pramogų industrijos produktų arba čia pat, vietoje, kuriamų populiarių Amerikos ir Europos televizinių programų imitacijų. Lietuvos popmuzika yra nukopijuota arba, atvirai kalbant, pavogta iš Vakarų. Pavyzdžiui, populiarus kantri stiliaus atlikėjas Virgis Stakėnas panaudoja amerikietiškų dainų melodijas, tačiau pakeičia jų tekstus Lietuvos kanoninių poetų eilėmis. (...) Ypač prieštaringas atvejis yra Stakėno perdainuota ‚Tekančios saulės namai', populiarios šeštojo dešimtmečio grupės ‚Animals' kūrinys. Dainos žodžius Stakėnas pakeičia patriotiniu Maironio tekstu. Lyriška baladė apie viešnamį paverčiama giesme apie šlovingą didžiųjų Lietuvos kunigaikščių pilį.[19]

Visuose diskursuose Vakarai dominuoja kaip žavėjimosi arba neapykantos objektas, kaip grėsmė ir tuo pačiu metu galimybė, kaip prieštaringas identifikacijos objektas. K. Stoškus (1995) *svarsto*, kaip įmanoma ir ar iš viso įmanoma autentiško galvojimo, kalbėjimo ir autentiško gyvenimo galimybė posovietinėje Lietuvoje:

Ar būtų XVIII a. atsiradęs švedo E. Swedenborgo misticizmas, o XIX a. dano S. Kierkegaardo „egzistencializmas", jeigu jie būtų bėgę paskui Vakarų

[18] Kinčinaitis, Virginijus (1991). Lietuvių postmodernizmas – stilius iš niekur. *Kultūros barai*, 8, p. 5.

[19] Tereškinas, Artūras (1999). Between Soup and Soap: Iconic Nationality, Mass Media and Popular Culture in Contemporary Lithuania. *Sociologija*, 3 (5), p. 24.

intelektualines madas ir bijoję kokio „neregėto masto romantizmo"? Jie juto gyvenimo įtampas ir nebijojo patys savo pastangomis jas suprasti, nesukdami galvos, ar jie tikrai kalba ta kalba, kuri dabar yra pasaulyje priimtina (Stoškus, 1995: 18).

Kaip jau minėta, Vakaruose tyrinėti postkolonializmą pradėta visų pirma literatūros studijų kontekste. Lietuvoje posovietinio laikotarpio patirtys taip pat buvo permąstomos ir perteikiamos literatūros kūriniuose – paminėtini Romualdo Lankausko „Piligrimas", Jurgos Ivanauskaitės „Agnijos magija" ir Tomo Kavaliausko „Atsisveikinimas".

R. Lankausko romane „Piligrimas" (1995) konstruojamas Vakarų, kaip prarasto ir vėl atrandamo rojaus, įvaizdis. Vakarai čia siejami ne tiek su ekonomine gerove, kiek su pamatinio posovietinio žmogaus jausmo – netikrumo ir egzistencinio nerimo – pašalinimu. Posovietinė egzistencija – tai šalti butai, visur prasiskverbianti drėgmė, niūrios, tamsios gatvės, skurdus gyvenimas: „tavo prasmė beprasmybėje. Nes nieko tau daugiau neduota. Visiškai nieko, išskyrus tą baisų totalinio absurdo pobūdį, su kuriuo vis bandai grumtis. Bet tai panašu į vandens samstymą rieškučiomis, – nespėji jas pakelti prie lūpų – ir jos jau tuščios" (Lankauskas, 1995: 115). Tuo tarpu Vakarai – pažadėtoji žemė, kurioje atsikratoma ne vien kūniškų, tačiau ir bet kokių dvasinių nepatogumų, o apsilankymas Paryžiuje palieka įspūdžius, „tarsi netikėtai išlindus iš tamsaus ir purvino maišo į beribės laisvės, pastovaus džiugesio ir linksmo nerūpestingumo pripildytą erdvę. (...) Dievaži, tada jautiesi esąs laimingas, mat negalvoji nei apie atslenkančią senatvę, nei apie mirtį, nei apie išgyventus skaudžius praradimus" (Lankauskas, 1995: 47).

J. Ivanauskaitės romane „Agnijos magija" (1995) pasakojama apie lietuvę fotografę, kuri atvyksta į Amsterdamą. Jei Vilnius yra miestas be jokių prasmių, tiesiog egzistencinė dykuma su apmirusia realybe, tuščiu ir bergždžiu laiku, čia herojė jaučiasi lyg žmogus, „kuris perdžiūvusioje vandenvietėje šliaužioja keliais, gremžia nagais suskeldėjusią žemę, veltui tikėdamasis prisikasti bent iki menkiausios drėgmės. Viskas buvo išsemta" (Ivanauskaitė, 1995: 58), tai Amsterdamas, priešingai, yra kupinas „gėlių, mirties nuojautų, muzikos, trivialaus kvatojimo ir geidulingumo", pulsuoja „pragaištinga laisve ir nesuskaičiuojamais gundymais" (Ivanauskaitė, 1995: 13–14). Bežiūrint į žeme šliaužiančią, švirkšto ieškančią trylikametę narkomanę, herojei kyla noras „žlugti, žūti, degte sudegti

per vieną trumpą olandišką vasarą!“ (Ivanauskaitė, 1995: 13). Vakaruose yra tikroji būtis, tikras gyvenimas, ir susinaikinimas Amsterdame yra vertingesnis nei egzistencija Vilniuje.

T. Kavaliausko romane „Atsisveikinimas“ (2007) taip pat aprašomi pirmieji metai po Sovietų Sąjungos žlugimo bei pirmosios *homo sovieticus* patirtys Vakaruose. Į Lietuvą iš Vokietijos atvykusi dėstytoja Regina užmezga ryšius su studentu Dariumi – santykis tarp rytų europiečio ir vakarų europiečio pateikiamas per klasikinę kolonisto ir kolonizuojamo subjekto dichotomiją. Rytų Europa čia suvokiama kaip purvina ir plebėjiška, nelegalai purvinais ir sausakimšais autobusais iš jos veržiasi į Vakarus. Pastarieji egzistuoja kaip geresnio gyvenimo garantas ir siekiamybė, realizuojama per mimezę ir imitaciją: „Jo akis užkliuvo už vyriškio su žandenomis. Atsmaukęs rankoves, atsilenkęs šveicarišką peilį, jis pjaustė kriaušę mažomis skiltelėmis (...) Lietuvaitis irgi norėjo būti toks ‚kietas‘ kaip tas vokietis. Jis užsigeidė tokių pat žandenų, tokio pat kostiumo – taip pat atsismauktų rankoves, nusipirktų šveicarišką peilį, pjaustytų juo kriaušę...“ (Kavaliauskas, 2007: 48). Deja, mimezė įgalina tik dalinę būtį – negalėdamas autentiškai egzistuoti ir kalbėti, nenorėdamas būti daliniu žmogumi, Darius apsisprendžia sugrįžti į Lietuvą.

Tiek viešose intelektualinėse diskusijose, tiek posovietinėje Lietuvos literatūroje išgyvenamos ir aptariamos pagrindinės postkolonijinės visuomenės temos: rytų europietis save suvokia ir yra suvokiamas kitų kaip „beveik europietis, bet ne visiškai“; siekdamas pripažinimo, jis bando peržengti tam tikrą sąmonės slenkstį, nuslopinti ir nutildyti savo patirtis bei iš jų išplaukiančius išgyvenimus ir, pasitelkęs gerai išmoktas manieras, nuomones, prioritetus, kalbos žaidimus, suvaidinti taip trokštamą europietiškumą; jis yra imituojantis žmogus, kuris yra, įsivaizduoja esąs, besimokantis, besiruošiantis naujam ir tikram gyvenimui, siekiantis subjektyvumo ir gyvenantis nuolatiniame tapsme. Tai primena ir atkartoja kone geriausiai žinomą postkolonijinę novelę, Trinidado ir Tobago rašytojo Vidiadharo Surajprasado Naipaulo apysaką „Imituojantis žmogus“ (1967), kurios pagrindinis herojus Ralphas Singhas, emigrantas iš Karibų salų į Didžiąją Britaniją, išpažįsta savo patirtis:

> *Mes siekiame būti tikri, mes siekiame būti besimokantys, besiruošiantys tikram gyvenimui, mes imituojame Naujojo pasaulio žmones kartu su visu jų sugedimu, kuris taip greitai išryškėjo naujoje šviesoje (cit. Bhabha, 1994: 88).*

Klausimai

1. Koks postkolonializmo teorijos ir literatūros santykis?
2. Kokie yra pagrindiniai postkolonializmo literatūros bruožai?
3. Ar V. S. Naipaulo romane aprašytos patirtys būdingos posovietinėms visuomenėms?
4. Kurie lietuvių rašytojai savo kūriniuose nagrinėjo postkolonializmo problematiką?
5. Kokios yra pagrindinės lietuvių postkolonijinės prozos temos?
6. Ar dabartinę situaciją Lietuvoje vis dar galima įvardyti kaip postkolonijinę?

LITERATŪRA

1. Adamovsky, Ezequiel (2005). Euro-Orientalism and the Making of the Concept of Eastern Europe in France, 1810–1880. *The Journal of Modern History*, 77 (September), p. 591–628.
2. Alberoni, Francesco (1984). *Movement and Institution*. New York: Columbia University Press.
3. Antanaitis, Kastytis (1998). *Lietuviškoji sovietinė nomenklatūra*. Kaunas: VDU.
4. Ashcroft, Bill (2001). Post-Colonial Transformations. London and New York: Routledge.
5. Bakic-Hayden, Milica; Hayden, Robert M. (1992). Orientalist Variations on the Theme 'Balkans': Symbolic Geography in Recent Yugoslav Cultural Politics. *Slavic Review*, vol. 51, no. 1.
6. *Baltic Postcolonialism* (2006). Violeta Kelertas (ed.). Amsterdam, New York: Rodopi.
7. Bakic-Hayden, Milica (1995). Nesting Orientalism: The Case of Former Yugoslavia. *Slavic Review*, vol. 54, no. 4, p. 917–930.
8. Baločkaitė, Rasa (2006). Lietuva Europoje, Europa Lietuvoje: tarp mimezės ir nebūties. *Kultūros barai*, nr. 11, p. 2–6.
9. Baločkaitė, Rasa (2007). Lithuania into Europe: Masquerading Europeaness. *Acta Humanitaria Universitatis Saulensis*. *Mokslo darbai*, t. 2 (2006). *Europos studijos: tarp globalizacijos ir regionalizmo*. Šiauliai, p. 11–26.
10. Bauman, Zygmunt (1992). *Intimations of Postmodernity*. London: Routledge.
11. *Beyond State: Crisis? Postcolonial Africa and Post-Soviet Eurasia in Comparative Perspective* (2002). Mark R. Beissinger, Crawford Young (eds.). Washington D.C.: Woodrow Wilson Center Press.
12. Benhabib, Seila (1996). *The Reluctant Modernism of Hannah Arendt*. London: Sage.
13. Bezirgani, Georgii (1993). Lavrentii Beria's One Hundred Days. *Delovoi Mir*, April 30. Cit. Alekseĭ Georgievich Arbatov (ed.) (1997). *Managing Conflict in the Former Soviet Union – Russian and American Perspectives*. The MIT Press, p. 153.
14. Bhabha, Homi (1994). Of Mimicry and Man: The Ambivalence of Colonial Discourse. *The Location of Culture*. London: Routledge.
15. Bhabha, Homi (1994). *The Location of Culture*. London: Routledge.

16. Borocz, Jozef; Kovacs, Melinda (2001). *Empire's New Clothes: Unveiling EU Enlargement. Central Europe Review*. Jozef Borocz, Melinda Kovacs (eds.). Central Europe Review Ltd.
17. Buchowski, Michal (2006). The Specter of Orientalism in Europe: From Exotic Other to Stigmatized Brother. *Anthropological Quarterly*, vol. 79, no. 3, Summer, p. 463–482.
18. Carey, Henry F.; Raciborski, Rafal (2004). Postcolonialism: A Valid Paradigm for the Former Sovietized States and Yugoslavia? *East European Politics and Societies*, vol. 18, p. 191.
19. Chaadaev, Peter (1969). *Philosophical Letters & Apology of a Madman*. Mary Barbara Zeldin (tr.). Knoxville: The University of Tennessee Press.
20. Chakrabarty, Dipesh (2000). *Provincializing Europe: Post-Colonial Thought and Historical Difference*. Princeton University Press.
21. Curzon, George Nathaniel (1889). *Russia in Central Asia in 1889, and the Anglo-Russian Question*. London: Longmans, Green, p. 372 (cit. Moore, 2006: 24).
22. Čepaitė, Zita (1996). *Paulinos kelionė*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla.
23. Degot, Ekaterina. How to Obtain the Right to Post-Colonial Discourse. Moscow *Art Magazine Digest 1993–2005*. http://xz.gif.ru/numbers/moscow-art-magazine/how-to-obtain-the-right.
24. Doyle, Michael (1986). *Empires*. Ithaca: Cornell University Press.
25. Donskis, Leonidas (1997). *Tarp Karlailio ir Klaipėdos. Visuomenės ir kultūros kritiko etiudai*. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla.
26. Figes, Orlando (2007). *The Whisperers: Private Life in Stalin's Russia*. London: Penquin Books.
27. Gavelis, Ričardas (1989). *Vilniaus pokeris*. Vilnius: Vaga.
28. Gavelis, Ričardas (1995). *Paskutinioji Žemės žmonių karta*. Vilnius: Vaga.
29. Gramsci, Antonio (1971). *Selections form the Prison Notebook*. London: Lawrence and Wishart.
30. Guha, Ranajit (1999). *Elementary Aspects of Peasants Insurgency in Colonial India*. Duke University Press.
31. Habermas, Jurgen (1984, 1987). *The Theory of Communicative Action*, vol. 1–2. Boston: Beacon.
32. Hall, Stuart (1997). The Spectacle of the Other. Stuart Hall (ed.). *Representation: Cultural Representations and Signifying Practices*. London: Sage.
33. Hobsbawm, Eric (1965). *Primitive Rebels. Studies in Archaic Forms of Social Movement in the 19th and 20th Centuries*. W. W. Norton & Company.
34. Ilgūnas, G. (2000). *Lietuvos kelias į 1990 m. kovo 11-ąją (1940–1990): Lietuvos nepriklausomos valstybės atstatymo akto signatarai*. Kaunas.

35. Ingrao, Charles (1999). Understanding Ethnic Conflict in Central Europe: An Historical Perspective. *Nationalities Papers*, vol. 27 (2), p. 291–318.
36. Išliksime būdami atviri pasaulio kultūrai (1997). *Kultūros barai*, nr. 11, lapkritis, p. 5–8.
37. Ivanauskaitė, Jurga (1995). *Agnijos magija*. Vilnius: Vaga.
38. Young, John (1991). *Totalitarian Language. Orwell's Newspeak and Its Nazi and Communist Antecedents.* Charlottesville: University of Virginia Press.
39. Kavaliauskas, Algirdas (2003). *Visaginas (1972–2002)*. Vilnius.
40. Kavaliauskas, Tomas (2007). *Atsisveikinimas: mažasis romanas*. Vilnius: Versus aureus.
41. Kharkhordin, Oleg (1999). *The Collective and the Individual in Russia: A Study of Practices.* Berkeley: University of California Press.
42. Kinčinaitis, Virginijus (1991). Lietuvių postmodernizmas – stilius iš niekur. *Kultūros barai*, nr. 8, p. 5.
43. Kolarz, Walter (1967). *Communism and Colonialism (Soviet Policies in the Balkans, Africa and Asia)*. London, New York: MacMillan Press Ltd.
44. Korek, Janusz (2007). Central and Eastern Europe from Postcolonial Perspective. Korek, Janusz (ed.). *From Sovietology to Postcoloniality*. *Södertörn Academic Studies*, 32.
45. Kujundzic, Dragan (2000). "After": Russian Post-Colonial Identity. *MLN*, vol. 115, no. 5: *Comparative Literature Issue*. The John Hopkins University Press, p. 892–908.
46. Kuus, Merje (2004). Europe's Eastern Expansion and the Reinscription of Otherness in East-Central Europe. *Progress in Human Geography*, 28, 4 (2004), p. 472–489.
47. Lankauskas, Romualdas (1995). *Piligrimas*. Kaunas: Spindulys.
48. Lenin, Vladimir Ilyich (1917/1969). *Imperialism, the Highest Stage of Capitalism*. London: International Publishing Company.
49. Lieven, Anatol (1993). *Pabaltijo revoliucija*. Vilnius: Baltos lankos.
50. Loomba, Ania (2009). *Colonialism / Postcolonialism*. London, New York: Routledge.
51. McClintock, Anne (1995). *Imperial Leather*. London: Routledge.
52. McPhail, Thomas L. (1981). *Electronic Colonialism: The Future of International Broadcasting and Communication*. Newbury Park: Sage.
53. Mestrovic, Stjepan G. (1994). *The Balkanization of the West. The Confuence of Postmodernism and Postcommunism*. London and New York: Routledge.
54. Moore, David Chioni (2006). Is the Post- in Postcolonial the Post- in Post-Soviet? Violeta Kelertas (ed.). *Baltic Postcolonialism*. Amsterdam, New York: Rodopi.

55. Moore-Gilbert, Bart J. (1997). *Postcolonial Theory: Contexts, Practices, Politics*. London: Verso.
56. Naipaul, Vidiadhar Surajprasad (1969). *The Mimic Men*. Harmondsworth: Penguin.
57. Neumann, Iver Brynild (1999). *The Uses of the Other: 'The East' in European Identity Formation*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
58. Osterhammel, Jurgen (2005). *Colonialism: A Theoretical Overview*. 2nd ed. Markus Wiener Publishers.
59. Oushakine, Serguei (2001). The Terrifying Mimicry of Samizdat. *Public Culture*, 13 (2), p. 191–214.
60. Palidauskaitė, Jolanta (1996). *Lietuvos politinės kultūros raida valstybingumo atkūrimo ir įtvirtinimo laikotarpiu*. Daktaro disertacija. Kauno technologijos universitetas.
61. Papievis, Valdas (2003). *Vienos vasaros emigrantai*. Vilnius: Baltos lankos.
62. Parman, Susan (1996). Review of Wolff, Larry, Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment. *H-SAE, H-Net Reviews*. http://www.h-net.org/reviews/showrev.php?id=447.
63. Pivoras, Saulius (1992). Kuo ypatingas šiuolaikinis Lietuvos atgimimas? *Mokykla*, nr. 3–4, p. 4–6.
64. Racevski, Karlis (2006). Towards Post-Colonial Perspective on Baltic States. Violeta Kelertas (ed.). *Baltic Post-Colonialism*. Amsterdam, New York: Rodopi.
65. Regulska, Joanna (1987). Urban Development under Socialism: The Polish Experience. *Urban Geography*, vol. 8, p. 321–339.
66. Renner, Heinrih (1896). *Durch Bosnian und die Hercegovina kreuz und quer*. *Wanderungen*. Berlin: Reimer.
67. Ryder, Andrew (1990). Growth Poles City in Poland and the Lenin Steelworks. *Geoforum*, vol. 21 (2), p. 229–240.
68. Rumer, Boris Z. (1989). *Soviet Central Asia: 'A Tragic Experiment'*. London: Unwin Hyman.
69. *Russian Colonial Expansion to 1917* (1988). Michail Rywkin (ed.). London, New York: Mansell Publishing Limited.
70. Ruthner, Clemens (2002). Central Europe Goes Postcolonial. New Approaches to the Habsburg Empire around 1900. *Cultural Studies*, vol. 6 (16), p. 877–883.
71. Sahadeo, Jeff (2007). *Russian Colonial Society in Tashkent, 1865–1923*. Bloomington: Indiana University Press.
72. Said, Edward W. (1993). *Culture and Imperialism*. New York: Knopf, p. 10.
73. Said, Edward W. (2006). *Orientalizmas*. Vilnius: Apostrofa.
74. Samalavičius, Almantas (1999). Postkolonializmas ir postkomunistinės Lietuvos kultūra. *Metmenys*.

75. Samalavičius, Almantas (2008). Kas bijo postkolonializmo studijų? – Kaita ir tęstinumas. Kultūros kritikos esė. *Kultūros barai*, nr. 3, Vilnius, p. 153–163.
76. Sampson, Steven (1998). Exporting Democracy, Preventing Mafia: Rebirth of Eastern Europe in the Era of Post-Post-Communism. Klas Goran Karlsson, Bo Petersson and Barbara Törnquist-Plewa (eds.). *Collective Identities in an Era of Transformations: Analyzing Developments in East and Central Europe and the Former Soviet Union*. Lund: Lund University Press, p. 151–186.
77. Scott, James (1990). *Domination and the Art of Resistance*. New Haven: Yale University Press.
78. Sharp, Joanne (2008). *Geographies of Postcolonialism*. New York: Sage.
79. Shohat, Ella (1992). Notes on the "Post-Colonial". Social Text. *Third World and Post-Colonial Issues*, no. 31/32, p. 99–113.
80. Spivak, Gayatri Chakravorty (1988). Can the Subaltern Speak? Cary Nelson, Lawrence Grossberg (eds.). *Marxism and the Interpretation of Culture*. Urbana, IL: University of Illinois Press, p.~271–313.
81. Stahl, Kathleen Mary (1951). *British and Soviet Colonial Systems*. London: Faber and Faber.
82. Stalin, Josif V. (1942). *Marxism and the National and Colonial Question*, London, p. 163.
83. Stenning, Alison (2000). Placing (Post-) Socialism: The Making and Remaking of Nowa Huta, Poland. *European Urban and Regional Studies*, vol. 7, London: Sage, p. 99.
84. Stoškus, Krescencijus (1995). Postmoderniškas šokis ant Lietuvos filosofinės tradicijos. *Kultūros barai*, nr. 8/9, rugpjūtis / rugsėjis, p. 13–18.
85. Sverdiolas, Arūnas (2006). The Sieve and the Honeycomb: Features of Contemporary Lithuanian Cultural Time and Space. Violeta Kelertas (ed.). *Baltic Postcolonialism*. Amsterdam, New York: Rodopi.
86. Šaulauskas, Marius Povilas (1998). Lietuva iki ir po 1990-ųjų: apie modernizaciją ir galvojimo būdą. *Problemos*, nr. 5, p. 5–24.
87. Štromas, Aleksandras (1977). Who Are the Soviet Dissidents? Bradford: University of Bradford.
88. Tauginas, Jonas (1991). Resistentia et existentia. *Kultūros barai*, nr. 3, kovas, p. 1–3.
89. Tereškinas, Artūras (1999). Between Soup and Soap: Iconic Nationality, Mass Media and Popular Culture in Contemporary Lithuania. *Sociologija*, nr. 3 (5), p. 24.
90. *The Empire Writes Back: Theory and Practice in Post-Colonial Literatures* (1989). Bill Ashcroft, Gareth Griffiths, Hellen Tiffin (eds.). London: Routledge.

91. Thompson, Ewa M. (2000). *Imperial Knowledge: Russian Literature and Colonialism*. Westport, CT: Greenwood Press, 248 p.
92. Todorova, Maria (1997). *Imagining the Balkans*. New York: Oxford University Press.
93. Užkalnis, Andrius (2010). *Anglija: apie tuos žmones ir jų šalį*. Vilnius: Baltos lankos.
94. Valantiejus, Algimantas (2004). *Kritinis sociologijos diskursas: tarp pozityvizmo ir postmodernizmo*. Vilnius: VU leidykla.
95. Vardys, Stanley V. (Žvirždys) (1964). Soviet Colonialism in Baltic States: Note on the Nature of Modern Colonialism. *Lituanus*, 10 (2), p. 5–23.
96. Venclova, Tomas (1997). Berlyno sienos paunksmėje. *Kultūros barai*, nr. 10 (394), p. 9.
97. Weber, Eugene (1976). *Peasants into Frenchmen: The Modernization of Rural France, 1870–1914*. Stanford University Press.
98. Welch, Gita Itonwana (1987). Mozambique: Pluralism, Colonialism and the Law. Neelan Tiruchelam, Radhika Coomaraswamy (eds.). *The Role of the Judiciary in Plural Societies*. New York: St. Martin's.
99. Wlislocki, Heinrich von (1889/1890). Aus dem Leben der Siebenburger Rumanen. Rudolf Virchovv, Wilhelm Wattenbach (eds.). *Sammlung gemeinverstandlicher wissenschaftlicher Vortrage*. Hamburg: Verlagsanstalt & Druckcrei AC, p. 579–619.
100. Wolff, Larry (1994). *Inventing Eastern Europe*. Standford: Standford University Press.

Baločkaitė, Rasa
Rasa Baločkaitė / (Post)kolonializmas Vidurio ir Rytų Europoje. – Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 2010. – 64 p., iliustr.

ISBN 978-9955-12-585-3

Mokymo priemonėje apžvelgiamos kolonializmo ir postkolonializmo studijos, postkomunizmas, postmodernizmas, aptariamos kolonializmo ir postkolonializmo situacijos Vidurio ir Rytų Europoje, kolonijinio išsivadavimo formos.

Rasa Baločkaitė

**(POST)KOLONIALIZMAS
VIDURIO IR RYTŲ EUROPOJE**

Redaktorė Simona Grušaitė
Maketuotoja Rasa Švobaitė

Pasirašyta spausdinti 2010 07 15
Išleido Vytauto Didžiojo universiteto leidykla, S. Daukanto g. 27, LT- 44249 Kaunas. SL 1557